REKENSCHAP

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

UVH BIBLIOTHEEK
Van Asch van Wijckslade 28
UNIVERSITEIT 3512 VS Utrecht
VOOR Tel: (030) 239 01 99
HUMANISTIEK

Humanistisch Opleidings Instituut
B I B L I O T H E E K
Postbus 797 - 3500 AT Utrecht

NUMMER 1, MAART 1961
ACHTSTE JAARGANG

REKENSCHAP,

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, uitgave van de HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES, onder redactie van
Prof. Mr. A. D. BELINFANTE, Prof. Dr. H. FREUDENTHAL,
F. P. HUYGENS, Prof. Dr. B. W. SCHAPER, Prof. Dr. LIBBE VAN DER WAL.

Vaste medewerkers: Dr. H. Bonger, Prof. Dr. J. C. Brandt Corstius, Dr. A. L. Constandse, Dr. T. Eekman, Prof. Dr. J. J. Fahrenfort, Dr. L. van Gelder, Ir. E. Hymans, Prof. Dr. D. Loenen, Dr. Kwee Swan Liat, Dr. J. P. van Praag, Dr. V. W. D. Schenk, Dr. G. H. Streurman, Mr. J. in 't Veld, Mr. B. v. d. Waerden, Mr. H. B. J. Waslander.

Men wordt verzocht kopij enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het secretariaat der redactie, F. P. Huygens, Duinrell 4, Wassenaar (tel. K 1751-3568). Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres van de auteur op de kopij zelf is vermeld.

Het abonnement loopt van 1 januari tot 31 december. Abonnementsprijs *f* 7,50; voor donateurs en contribuanten van de Stichting en voor studenten *f* 6,—; losse nummers *f* 2,—.
Betaling gaarne door storting of overschrijving op giro no. 582293 t.n.v. Humanistische Stichting Socrates, Oudegracht 152, Utrecht.

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting heeft ten doel de bevordering van wetenschap en cultuur, in het bijzonder met betrekking tot de humanistische levens- en wereldbeschouwing.

Bestuur: het Dagelijks Bestuur van het Humanistisch Verbond.

Werkzaamheden:

a. het instellen en instandhouden van bijzondere leerstoelen met betrekking tot de humanistische levens- en wereldbeschouwing.
b. het organiseren en doen functioneren van een wetenschappelijke en een culturele sectie, alsmede van daaraan verbonden werkgroepen.

Vorm van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 1,— per maand ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen.
b. contributie van tenminste *f* 2,50 per jaar, verschaffende het recht van deelneming aan het werk der secties.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd. Giro 582293 t.n.v. Humanistische Stichting Socrates, Oudegracht 152, Utrecht.

INHOUD:

8e jaargang Nr 1 — maart 1961

Stoel, J. W. Schulte Nordholt 1
Wie legde ooit de hand op 't volle leven, August Graf Von Platen . . 2
Het ogengezicht, Merijn Trip 3
Enkele opmerkingen over straf, vergelding en determinisme, M. Hoogesteger 19
De atoom, de mens en de mythe, M. van Blankenstein 25
De historici en de dichters, George Kennan 33
Uit andere hoek 42
Uit de tijdschriften 45

J. W. SCHULTE NORDHOLT

STOEL

De stoel die ik vandaag heb gekocht
is misschien wel honderd jaren oud,
de man die daarin gezeten heeft
leeft op een gele foto voort
statig in een geklede jas,
met handen om op een boek te leggen
de Bijbel of zulk een reisverhaal,
met haren en baard zo helder wit,
dat men aan sneeuw en vogels denkt.

Niet aan de witte lakens waarin
hij is geboren, heeft liefgehad,
een vrouw heeft bemind met huid en haar,
de ring heeft gesloten, niet aan het bed
waarin hij eenzaam is doodgegaan.

Wat denken de mensen later van mij
als ze de stoel zien waarin ik zat,
hoe ik een mens was van vlees en bloed
veel vergankelijker dan de lijst
van mooi mahoniehout om mij heen,
wat mijn handen hebben gedaan
buiten die tijd, en mijn warme hart
en hoe ik er uit gevallen ben
in scherven? Een ander zit op mijn plaats
en leest in het boek van mijn geluk.

AUGUST GRAF VON PLATEN

WIE LEGDE OOIT DE HAND OP 'T VOLLE LEVEN

Wie legde ooit de hand op 't volle leven,
Wie heeft niet haast de helft ervan verloren
In droom, in koorts, in spel van woorden horen,
In liefdespijn, in ijdel doen en streven?

Ja, zelfs wie rustig in zich zelf verheven,
Zich 't doel bewust waarvoor hij is geboren,
Reeds vroeg een weg door 't leven heeft verkoren,
Zoet voor het tegenstrijdig leven beven.

Wie wenst niet dat 't geluk hem zal geworden?
Alleen, 't geluk, als 't werklijk komt, verdragen,
Dat kan geen mens, 't is goddelijk van orde.

Ook komt het niet, wij wensen slechts en wagen:
Den slaper wordt 't niet in de schoot geworpen,
De loper zal er tevergeefs naar jagen.

vert. J. W. Schulte Nordholt

HET OGENGEZICHT

Aan Guillaume

Wij stammen van de hugenoten af. Wat was mijn leven veel eenvoudiger geweest, als ik dat niet geweten had. Ik kan me dat in geen enkel opzicht voorstellen. Als grootvader jarig was en wij om de tafel schoven, — grootvader aan het hoofd en ik als jongste tussen de neven aan het lage eind — dan aten wij ons toe naar dat ene moment bij het dessert, als grootvader tegen het glas tikte.
— En, wie heet hier De Monroy?
Een gejoel, een gekrijs, gegil brak los, dat tot ver over de rivier te horen moet zijn geweest. De eerste maal, dat ik mee aanzat, waren we net uit Indië gekomen. Ik kan niet ouder dan vier jaar geweest zijn, want ik zat in de eikenhouten kinderstoel, die me als een huisje omsloot. Het voorstuk, met het wapen, klapte open en dicht. Het was een fantastisch oude stoel, maar van Guillaume kan hij toch niet geweest zijn; die kwam hier, toen hij al zestien was. Aan die tafel vol mensen, vreemde mensen, moest ik als kleinste hardop het gebedje zeggen. Here, zegen deze spijze, Here, zegen deze drank, Amen. Het zou me allemaal zo duidelijk niet voor ogen staan, als ik niet op de Antiekbeurs was geweest, in het Prinsenhof te Delft. Er is me daar iets overkomen, dat me dwingt te zien in het verleden. Ik heb geleefd in raadselen, maar in een splinter eeuwigheid is me alles verklaard. Met een luciede zekerheid zie ik de samenhang der dingen. Ik ben als die koopman uit de Duizend-en-een-nacht, die zijn einde voelde naderen en zijn zonen tot zich riep. Het heeft me altijd gefascineerd: hoe is dat, zijn einde voelen naderen. Nu weet ik het. Een klare verzadiging doorstroomt mijn lijf. Het is de menselijke wet te sterven. Ik ben ruim zestig, maar ik ben gezond en sterk, ik leef een regelmatig, verzorgd bestaan. Waarom zou dat niet nog jaren zo doorgaan? Grootvader werd toch ook haast negentig. Welk een verschaalde gedachte sinds gisteren. In al mijn vezelen voel ik mijn einde naderen.
Ik kan je niet roepen, mijn zoon. De wereld is wel kleiner geworden sinds ik geboren ben, maar voor jouw afstand schiet mijn adem toch te kort. Als je achttien bent, dan kom je om te kiezen, het oude of het nieuwe vaderland, maar ik zal je gids niet meer zijn. En Geertje weet andere dingen dan ik. Trouwens: zal zij wel op je kunnen wachten? Zij is de zeventig al dik gepasseerd. Vóór de laatste stap wil ik de treden van mijn leven nagaan, stuk voor stuk, maar nu ik alles overzie, verwart de veelheid mij.
Tot volgorde moet ik me dwingen, anders is het niet te vatten, waarom een simpele tocht naar de Antiekbeurs mij gemaakt heeft tot een wijzer man. Het is gekomen door de houten tol, dat ik bereid ben tot de dood. Ik stond voor de vitrine en zag hem liggen onder het glas, en ook het foedraal, met het kaartje ernaast. Ik kan er maar even gestaan hebben, een snipper van mijn levenstijd. Ze hebben me naar buiten gebracht in de kleine binnenhof, waar eens ook Oranje van de wondere lichtval ge-

noot. Ze zeggen, dat ik gevallen ben en dat zal ook wel. Ik heb natuurlijk niet aan het afstapje gedacht naar grootvaders rariteitenkabinet. Op de binnenhof liepen ze rond met koffie en croquetten. Iemand zette koffie voor me neer. Toen ik bedankte, merkte ik, dat ik stotterde.
Ik trachtte hun aan het verstand te brengen, dat ik nu zelf van de vaten was gevallen, zoals Paul, toen wij nog kinderen waren, maar niemand kende Paul van de binnenschipper bij ons uit de Haven. Hij klom boven op de pas geloste vaten en schreeuwde: Hoera voor Paul Marie van Stevenen. Ik riep hem toe: Jij hebt een meisjesnaam. Op hetzelfde ogenblik begonnen de tonnen te schuiven. In één flits zag ik Paul, onder de mangel van twee vaten en de schipper, die de plank oprende. Na een week vertrokken ze, zonder Paul. In de komende maanden was ik half ziek van spanning of hij dood zou wezen. Wel door mijn schuld? Niet door mijn schuld? Ik wachtte mij wel er met de neven over te spreken, want als die zich minachtend zouden uitlaten over een schooier-uit-een-woonschuit, zou ik dan geen Petrus zijn? Hij verlangt, zei grootmoeder. En ik knikte heftig van ja. Wij zijn te oud voor hem, zei grootvader. En ik schudde nog heftiger van nee. Ik verlangde naar de wereld van Paul. En ik schaamde mij over mijn onverschilligheid ten aanzien van mijn ouders, voor wie ik niet bij machte was ooit dit vretende verlangen op te roepen. Dat was grootmoeders halfjaarlijkse kwaal, te verlangen, met Pinksteren en met Oudejaar. Zo was ik door Pauls val in de volwassenheid beland en bevond mij er niet wel bij. Ik wilde weer in de roef met de knieën op de bank liggen voor één van de raampjes met poppengordijnen en naar ons huis kijken; Paul voor het andere raampje, ook op de bank, die 's avonds de slaapstee zou zijn. Achter ons was Omoe bezig. Moe werkte boven aan dek, met de schipper en de knecht. Als Omoe ons nodig had, tikte ze ons aan met de rug van de hand. Het was kostelijk om naar ons huis omhoog te zien. Guillaume moest aardig verdiend hebben om in 1612 zo'n kapitale woning te bouwen, veertig jaar, nadat hij berooid was komen aanzetten. Eigenlijk waren het twee panden, want tegen het woonhuis aan, ter linkerzij, stond het pakhuis, gelijkvloers de stal en daarboven de drie zolders met de hoge luiken en de hijsbalk. Het huis zelf had in het geheel slechts drie verdiepingen, maar bij de kroonlijst was de lijn der daken weer gelijk getrokken. Boven het pakhuis prijkte het jaartal, boven het woonhuis ons wapen. Van de roef uit zag ik het tussen de toppen der bomen: een boegbeeld boven gestileerde golven, een wat vertekend boegbeeld, want het hoofd toonde een vlak gezicht, zoals op die plaat van de slavernij in Egypte. Paul kende het wapen slechts van de gevel, maar ik zag binnenshuis het ogengezicht bij iedere stap. Het keek op me neer uit de witjes boven de deuren, het keek naar me op van de haardplaat achter het vuur, het keek me aan, geborduurd naast grootvaders hoofd op de rug van zijn stoel. Zelfs grootvader wist dat gezicht niet te verklaren, evenmin als de herkomst van het schip, noch welk water het bevoer. Kwamen de De Monroy's van de kust en logeerden zij alleen in Parijs om er de bruiloft mee te vieren? Ongehoord stom, naar een Bloedbruiloft te gaan. Iedereen in Parijs wist dat op vierentwintig augustus. Het was een kwestie van één dag talmen. Zou niemand dat gevoeld hebben? Ik voel nu toch ook mijn einde naderen. Waaraan? Gewoon, het is zo, evenals men het koud kan hebben, terwijl een ander de kachel tempert. De vader van Guillaume had het

niet gevoeld en zo was hij in Parijs vermoord. Maar de zoon had zich een huis gebouwd op verre grond met het aloude wapen in de gevel.
Het huis was hoger dan het schip van mijn vriend, maar het dwarse boegbeeld degradeerde het in Pauls waardering. Ook in de roef was ik de jongste, maar in onze vriendschap stond de naald in het huisje en de schaal der kennis hing in evenwicht: tegenover mijn verhalen uit de Duizend-en-een-nacht gaf Paul op ons wapen gedegen schipperskritiek. De derde maal pas, dat het schip weer op de losplaats tegenover ons huis lag, haalden ze mijn vriend uit het ziekenhuis. Hij liep als had hij een andermans benen geleend, maar de buik was genezen. Alleen, hij stotterde, mijn God, wat stotterde hij, en dat had hij voordien nooit gedaan. Wij zaten op een kist met een punt zwart dekkleed erover en vervolgden ons gesprek.
Alles was misschien nog wel goed gekomen, als ik het dreigend gedender der rollende tonnen had verstaan. Un homme averti en vaut deux. Maar hoe oud was ik? Acht, negen? Ik voer pas op halve kracht en gisteren nog, meer dan vijftig jaar ervaring later, liep ik als een kind door het Prinsenhof.
Ik had toch kunnen begrijpen, na die geschiedenis met de zwijnskop, dat er zwaar weer op til was. Wij zien de dingen niet, voor ze gebeuren. Viel niet Oranje toch door moordenaarshand ondanks de wond, die nog nauwelijks is geheeld op dat schilderij in Alkmaar? Ik mag graag naar de Antiekbeurs gaan. Met de handen op de rug ineengeslagen, zoals mij als kleine jongen is geleerd in grootvaders rariteitenkabinet, loop ik door de zalen, die eens kamers en vertrekken waren. Eerst ga ik naar boven. Op de trap sta ik een ogenblik stil, terwille van hem, aan wiens geweten wij ons leven danken. Ik voel me door de eeuwen nauw aan hem verbonden. Ook mijn jonge vrouw was in Breda alleen, in verwachting van onze zoon, toen ik van verre mijn schaarse brieven tekende met Guille. Een jong geweten haakt naar oorlog, een oud geweten naar verdraagzaamheid. Moeizaam beklom ik gisteren de wentelende trap en voelde graag het krakend hout der bovenvloeren onder de voet. De Antiekbeurs is geen museum, waar de dingen tanen in een open graf. Het Prinsenhof is vol met dingen op drift, verwachtende een andere heer. De zwijnskop zag me al van ver aan, toen ik op de drempel stond. Er was geen terug. Ik werd naar binnen gezogen. De grijsglazuren huid glom even gluiperig als altijd en dan die walgelijke binnenbek. Het zweet stond me in de handen. Ik dwong mezelf tot doorlopen, doorlopen. Achteraf komt het me onnozel voor, dat ik nooit aan de mogelijkheid heb gedacht ooit iets terug te zullen zien uit grootvaders kabinet. En nu juist de zwijnskop, de nachtmerrie van mijn kinderslaap. Te denken, dat ik die eens in mijn eigen handen heb gedragen. Dat ellendige monster hadden de duitsers waarachtig wel mogen houden. Schweinefleisch, soort zoekt soort. Waar is de houten tegel, in kindervlijt met spijkertjes beschreven: Bidt voor gij eten gaat? Here, zegen deze spijze. Waarom: bidt voor gij eten gaat? Waarom niet: bidt voor gij ademhaalt? In raadselen wandelt de mens op aard. Het bordje hing boven de kast met koper beslag, waar de zwijnskop onder lag. Dat was mijn veiligheid: grootvader hield hem gevangen tussen vier hoge mahonie poten. Wie zou durven bidden, als hij op tafel werd gezet, met een dampend vlezen kop gevuld? Schweinefleisch. Onder de kast hoort hij. En toch moest ik terug. Bij de Perzen liep het

systeem van zalen dood. Temidden van de tapijten heb ik mij met spot bewapend. Laten ze dat mormel vullen als een nachtspiegel: halve kop erafgeschoven, bloeiend plantje erin, artistiek, in de vensterbank ermee. Ik wind me weer op over dat lamme ding. Te veel eer.

Ik moet zuiniger met mijn tijd omgaan. Geertje raadt mij je toch zo'n lange brief niet te schrijven en ze vertelt met aarzeling, dat je moeders familie erover denkt jou te laten overkomen als verjaarsgeschenk voor mij. Je bent dus gewaarschuwd. En ik weet, dat Geertje het ziet. Haar schijnbaar achteloos gesproken woorden zijn voor mij even zovele tekenen aan de wand. Ik moet mij houden aan de volgorde. Ik ben zo goed begonnen met grootvaders verjaardag.

Na dat eerste verlof ben ik maar een paar jaar meer in Indië geweest. Ik tierde er niet, zodat mijn ouders besloten me naar Holland te sturen, waar ik van mijn zevende jaar af bij mijn grootouders ben opgevoed, in het huis gebouwd door Guillaume De Monroy. Grootvader was in juni jarig. Wij vierden met Pinksteren zijn feest. Oud-oom Kasper was er natuurlijk, grootvaders broer. Hij was maar alleen, de tante was in mijn gedachten altijd dood geweest. Als het tafellaken was gelegd, plaatste grootmoeder de borden, eerst het zijne: geen tocht in de rug, gezicht op de rivier, niet voor een poot. Oud-oom Kasper was beklagenswaardig, zei grootmoeder, een mens moest leren berusten. De zoon, Louis, daar was wat mee gebeurd. Hij was ook dood. Daar heb je het nu: ik wist de dingen half. Ik was de jongste van de neven, waar ik bij hoorde. Als de neven al lang op de hoogte waren, wist ik van geen toeten of blazen. Of het kwam door de indische jaren of omdat hun ouders meer vertelden dan de grootouders mij of doordat ik met geen van hen in de klas zat, — in ieder geval: ik moest behendig proberen mijn kennis aan te vullen om niet voor sufferd gescholden te worden. Maar van die Louis, daar kwam ik later zowat achter, op een volgende verjaardag. Hoeveel feesten moeten er geweest zijn? Het was wel dertigmaal Pinksteren in mijn jeugd en er waren wel honderd neven, allemaal Kasper of Louis; maar Guillaume, dat waren alleen grootvader en ik, behalve de keer van het tweede verlof, toen er, mijn vader meegeteld, drie Guillaumes aan tafel zaten. Als ik een broer had gehad, was dat een Kasper geweest. Tweede zoons heten Gaspard door Gods bestel, maar Guillaume, dat is je ware. De Gaspards worden Kasper genoemd en hun zoons heten Louis en dan weer Kasper, om en om. De Guillaumes zouden zich voor Willem schamen, maar met Kas of Lou kreeg ik de neven razend. Ik kende de familierelaties nauwkeurig uit het hoofd en het kwam mij heel belangrijk voor te weten, hoe de neven elkander bestonden, hoe door een vroeg huwelijk of een laat kind de generaties in de war konden raken, hoe sommigen dubbelzijdig waren geparenteerd. Met Pinksteren daverde het huis van de neven. Natuurlijk: nichten waren er in een gepast aantal, maar wie zich Vrouwe de Monroy mocht noemen, was slechts aangetrouwd en de anderen waren voorbestemd tot smadelijk naamverlies. Trouwens: in onze familie heeft men zonen. Het maakte mij schichtig tegenover oud-oom Kasper, dat hij een dode tak was, al was het dan een zijtak. Maar één persoon bleef belangrijker dan alle takken en neven tezamen en dat was ik; ik, die geen opstandig verdriet had en

dus voor de poot zat, ik, Guillaume de Monroy, de rechtstreekse afstammeling van die andere Guillaume, die in de nacht van drieëntwintig op vierentwintig augustus 1572 had moeten vluchten uit Parijs, Guillaume de Monroy, de hugenoot, ontkomen aan de Bartholomeusnacht, mijn stamvader. Wanneer ik het verhaal voor het eerst gehoord heb, kan ik mij niet herinneren. Wanneer horen wij voor het eerst van Jozef in Egypte, van Aeneas' vlucht uit de brandende stad, van Hugo de Groots ontsnapping uit slot Loevestein? Als het eten gedaan was, gingen we heren roken op het terras en de dames dronken hun koffie achter de hoogopgeschoven ramen van de koepelkamer. Aan de achterzijde groeide het huis als het ware uit het water van de rivier omhoog. Het terras vlak achter het koetshuis lag net op de wal, maar de kamer had Guillaume halfcirkelvormig over het water uitgebouwd. Dat was onze woonkamer, kortweg de koepel geheten. Een deur leidde van de koepel naar het terras. Soms nam grootvader één der gasten mee naar binnen om hem wat te tonen in het rariteitenkabinet. Oorspronkelijk liep het koetshuis uit op een knechtenvertrek, maar één der Guillaumes had de deur naar de stal dichtgemetseld en in plaats daarvan was er een doorbraak gekomen naar de koepel. Omdat een gewone deur de regelmaat der manshoge betimmering in de koepel zou verbreken, was één der panelen schuifbaar gemaakt. Men zou het een geheime deur kunnen noemen, als niet het hout om de trekgleuf door ontelbare handen donker was gekleurd, tot op het zwarte af. Achter het paneel was de afstap naar het overvolle rariteitenkabinet. Terwijl in de koepel de kleine ruitjes waren vervangen door hoge opschuiframen met harmonikablinden, had het kabinet nog de oude vensters met luiken en bouten.

— Grootvader, waarom bewaart u alles?

— Ik bewaar, wat de mens heeft gemaakt, wij, jij en ik. Ik bewaar de dingen voor later.

Later? Was ik dat? Natuurlijk, dat was ik. Voor mij de ivoren dominosteentjes in hun koperen koffertje, niet groter dan een kastanje. Voor mij de gouden vogel Foenix, die zingend zijn gouden doosje ontsteeg om zich na de melodie weer rimpelloos neer te vleien. Voor mij de gewelfd houten tol met fluwelen foedraal. — Het kaartje was er niet bij, het kaartje uit die vitrine gisteren, dat mij de weg wees in de doolhof, van oud-oom Kaspers leven zowel als het mijne en dat van grootvader. — Afblijven, zei grootvader. Het vogeltje zong, met de dubbele zes liet zich spelen, maar de tol had ik nooit draaiend gezien. Dat zou ik later zelf wel doen. En moest ik dan weer alles bewaren, voor later?

In het uur na het diner wisten wij de grote mensen veilig geborgen, de heren op het terras, vaag beschenen door het licht uit het rariteitenkabinet, de dames schemerend in de koepel, de meiden bezig in keuken en provisiekamer. Het huis was aan ons, het spel kon beginnen. Wij speelden hugenootje, maar sinds grootvader op een uitzonderlijk mooie Pinksteren een boot had gehuurd om gezamenlijk naar Loevestein te varen, was daar de boekenkist aan toegevoegd. In een veelvuldig iene-mienemutten werden de rollen verdeeld. Wie Hugo lootte, werd in de wasmand op een stellage van trapleren geplaatst om vandaar te worden neergetakeld door het luik, want in plaats van een trappenhuis was er op slot Loevestein het gat, waardoor men bij gevaar de ladder omhoog trok. Bij mijn beurt stond ik doodsangsten uit. De neven sarden als vol-

leerde sadisten, zogezegd om het echter te maken. Ik werd per ongeluk op de kop ingescheept en in Rotterdam de kade opgekanteld. Hier in Rotterdam volgde de bijna-ontdekking met een platdrukkerij tussen muur en open kamerdeur en daarna pas de uiteindelijke ontsnapping, met het voorstel van nog-eens, nog-eens, zonder aftellen: Guillaume mag wel weer Hugo zijn. Ik bracht het offer van mijn kinderspel voor de vrijheid van Hugo de Groot. Hugo de Groot, die ontsnapte, om in ballingschap te gaan. Toen grootvader me dat verteld had, van het bittere brood in den vreemde en de vergeefse poging om na jaren en jaren weer te keren in het eigen land, — de aanvankelijke hoop op genade, het korte toegestaan verblijf, gevolgd door de veroordeling tot heimwee, levenslang, — toen was ik tezelfdertijd het hugenotenspel ontwassen. Trof niet een eender lot Guillaume de Monroy? Bouwde hij niet uit hartverterend verlangen zijn huis over het water? Want het huis waar De Monroy met zijn zoons overnachtte, heeft op een brug over de Seine gestaan. En wij, die in de koepel woonden, waren wij nog ballingen? Voor grootvader was Guillaume veel dichter bij dan voor mij. Wat hij zijn grootvader uit diens jeugd had horen vertellen, was van vóór de franse revolutie. Nog een paar grootvaders terug en het getal der jaren lag gemakkelijk in de hand. Het verhaal was tot ons gekomen van Guillaume op Guillaume. Ik kende het tot in bijzonderheden, maar nooit precies genoeg.

Die nacht van de drieëntwintigste augustus 1672 hadden ze alle De Monroy's vermoord. Tenminste, dat dachten ze, de papen. — Over roomsen hoefde ik niet te reppen. Voor ik het woord had uitgesproken, was het me al door grootvader verbeterd: paap. — Maar mijn voorvader, die toen een jongen van zestien was, had zich uit het achterraam van het huis laten zakken, tot hij onderaan de brug hing, boven het water. Tegen de morgen was het stil geworden. De jongen had zich opgehesen. Binnen lagen de lijken. Toen hij zich een donkere cape had gezocht om daarin te vluchten, had hij verstopt in de klerenkist zijn kleine broertje gevonden. Samen waren de jongens ontkomen, steeds naar het noorden trekkende, tot zij boven de Moerdijk onderdak kregen in Dordt.

Omdat ik de jongste en de kleinste was, trachtten de neven telkens weer mij de rol van het broertje op te doffen, maar tot die graad kon ik mij niet vernederen, zelfs al stond de aftelvinger bij mij stil. Ondanks mijn jonge jaren was en bleef ik toch de oudste tak, waarvoor de neven moesten zwichten, alsof ze Jozefs broeders waren. Guillaume de Monroy had het in een werkzaam leven gebracht tot gezeten burger van Dordrecht, maar in de eerste tijd, toen hij bij een meester in de leer was, moest hij de kleine jongen bij een andere familie in de kost doen. Daar werd de jonge De Monroy weer rooms. Guillaume was zo ontzet, dat hij zijn broer buiten de stad bracht onder de naam Monrooi en daarmee uit zijn leven bande de enige, die met hem de moord in het huis op de brug had overleefd. Tot vandaag de dag wonen er Monroois in Papendrecht.

Veertig jaar na dit hard begin bouwde Guillaume de Monroy het trotse huis over de rivier, waar nu grootvader woonde en dat eens van mij zou zijn. Ik kende het huis van mijn jeugd, maar de schuilplaats kende ik niet. Ik kende het voorstuk aan de Haven, beneden het kantoor, boven

de vele kamers voor de vele zonen en de vele bedienden, in onze tijd slechts met Pinksteren bewoond. Ik kende het middengedeelte, om een binnenplaats gebouwd: aan de ene kant de keuken met provisiekamer en diensttrap, aan de andere kant óns trappenhuis. Ik kende de koepel, in de achterwand de machtige schouw met ter weerszij de deuren naar provisie en keuken of naar gang en trappen. Boven de koepel sliepen de grootouders, daarboven ik. Ik kende de zolders, voor, midden en achter, vlieringen incluis. Ik kende de handgrepen, die Guillaume onder de middenste steunbalk van de koepel had gesmeed, ter gedachtenis van zijn wonderbaarlijke redding. Ik kende het rariteitenkabinet, dat Guillaume zo niet had bedoeld. Maar ik kende de schuilplaats niet. En toch moest die er wezen: grootvader zelf had mij in diepe ernst gezegd, dat de man die zo'n angst had doorstaan, niet meer slapen kon in een huis zonder veilige berging. Als ik opstond, dacht ik aan het geheim, ergens boven, onder, naast mij; als ik bij Paul voor het raam in de roef zat, rekende ik alle kamers na. Tenslotte beheerste dat éne woord al mijn gedachten: waar? Toen met Pinksteren de neven kwamen, kon ik niet laten te pochen op mijn half geheim. Het was de keer van het tweede verlof, toen ook mijn ouders mee aan tafel zaten.
Ik ben toch weer met de volgorde scheefgegaan, want Paul viel kort na de onafhankelijkheidsfeesten in dertien en het verlof was eerder.
We waren net gefotografeerd. De jaren daarvoor stond ik tussen de zittende grootouders, een indisch portret voor iedere voet. Nu zat ik kleintjes tussen die vreemde drukke vader en de vreemde geurende moeder met de blote armen. In de koepel wachtten de grote mensen op het sein om aan tafel te gaan. Wij, kinderen, hingen over de leuning van het terras. Als we schuin rechts naar beneden keken, konden we de ringen van Guillaume onderscheiden. Wat dichter boven de rivier was nog een dwarsbalk, volgens een nichtje: voor redding bij laag water. Het hinderde me, dat met name de meisjes zo zelfverzekerd spraken over Guillaume, al was hij dan ook hun stamvader. Toen echter uit het gekakel bovendien bleek, dat half School Mühring erover delibereerde of de redding van Guillaume de Monroy geschiedenis dan wel legende moest heten, raakte ik buiten mezelf van nerveuze opwinding. Ik moest het uitgillen, dat het allemaal echt waar gebeurd was, dat er een geheime schuilplaats was, dat de man die zo'n angst had doorstaan, niet kon slapen in een huis zonder schuilplaats, dat mijn grootvader het wist, dat mijn vader het wist en dat ik het eens zou weten, als mijn grootvader dood was.
— Daar verheugen we ons dan maar op, neef.
Waar kwamen ze opeens vandaan? Grootvader, grootmoeder en oud-oom Kasper.
— Maar als je dat sprookje nog verder wilt vertellen, laat jouw zoon dan niet met je vader naar de Biesbos gaan.
Toen klapte grootmoeder in de handen: aan tafel, aan tafel. Ze duwde oud-oom Kasper voor zich uit en voegde grootvader toe: Kas kletst. Oud-oom Kasper had iets vreselijks onaardigs gezegd: de schuilplaats een sprookje. Maar grootmoeder kibbelde terug met haar 'Kas'. Het was niet eerlijk: zij had dit jaar haar zoon aan de tafel en de zijne was dood. En hij had zijn tante ook al niet meer. Dan had ze hem ook voor de poot kunnen zetten. Iemand, die zo'n verdriet heeft, mocht best iets

onaardigs zeggen, al was het dan klets. Nee, ik had gekletst, ik, Guillaume. Wat Kaspers deden, was in de grond de moeite niet waard. Toen werd mij gedienstig door de neven toegefluisterd, dat neef Louis in de Biesbos verdronken was. Mijn vader was daarbij geweest en daarom had hij naar Indië gemoeten. Was mijn eigen vader verbannen? Daarom moest ik zeker zwemmen leren van grootvader, om neef Louis, die niet ziek was geweest, maar verdronk, zodat oud-oom Kasper niet berusten kon. En grootmoeder had een hekel aan hem, anders had ze geen 'Kas' gezegd. Hij geloofde het niet, van de schuilplaats, of hij was jaloers, dat hun vader het wel aan grootvader had verteld en niet aan hem. Mij zou het geheim eens worden onthuld, maar oud-oom Kasper zou het niet weten. Wat had mijn vader ermee te maken, dat neef Louis verdronken was?
Grootvader tikte tegen het glas. Ik hoorde mijn vader, die aan dezelfde zijde hogerop zat, lachen, met zijn luide hakkelende lach. Dat was niet grootvaders lach. Van grootmoeder vroeger misschien? Maar dan van vóór mijn tijd, want die berusten lachen niet.
— En, wie heet hier de Monroy?
Le moment suprême. Het lawaai barstte los. Was het te horen op de rivier? Toen wijdde ik mij, kleine-lepeltjes-gewijs aan de blanc-manger, rose blanc-manger, zoals alleen mijn grootmoeder die eens in het jaar bereiden kon. Het zilveren lepeltje gleed tikkelend over de ribbels van het saksisch porcelein. Ik was te groot nu om hardop te danken. Here, dank voor deze spijs. Was er in Israel al rose blanc-manger? Ongemerkt werd het ribbelend lepeltje het enige gerucht in de koepel en ik keek op.
— Oog om oog en zoon om zoon, maar van Guillaume blijf je af. Dit is het huis van Guillaume.
Grootvader stond hoog opgericht, maar het was mijn vader, die sprak. En ook oud-oom Kasper stond, ik zag hem in de rose binnenmond en schoof walgend het bord van me af.
Een zachte kreet deed mij mijn moeder zien, het slikken in de verschrikte hals.
— Ik wil geen balling zijn.
Iemand in mij moest door mijn mond geroepen hebben, want alle gezichten keerden zich naar mij toe. Met een ruk rende ik langs mijn moeder op grootmoeder af.
— Wij zijn allen ballingen, mijn kind, dit is ons voorlopig adres.
Door het snikken heen klonk mijn moeders vrijspraak.
— Hij hoeft niet als hij niet wil.
Die avond gingen wij het huis niet in. Grootmoeder deelde rozijnen uit voor ganzebord en kienen, mijn vader haalde de toverlantaarn van zolder en in het rariteitenkabinet stalde mijn grootvader de zilveren legpenningen uit. De neven plaagden niet. Mijn moeder zat tot laat met oud-oom Kasper op het terras. Ze verliet gearmd met hem de koepel en wij hoefden pas naar bed, toen zij hem naar huis had gebracht. Het werd nog de vredigste van alle Pinksterens.
Maar de kinderlijke vrede keerde voor mij pas weer, toen Geertje me in de grote vakantie mee naar IJsselmonde nam, waar haar familie woonde. Kort na de verjaardag waren mijn vader en moeder naar Indië vertrokken. Zij leken mij onwezenlijker dan ooit, papieren ouders. Vaak nam ik zelfs de moeite niet de fijngepende mail aan: 'lieve allemaal' te

lezen. In mijn hart begreep ik niet, waarom mijn vader zo ver was weggegaan. Een hugenoot bleef in Europa, hoewel er rond zestienhonderd al naar De Kaap voeren, die hun franse namen koesterden als wij. Met mijn verstand wist ik dat in Indië voor ons het geld lag. Grootvader wilde mij later in de zaak hebben, in het voorhuis hoofd van het kantoor, maar mijn vader wilde, dat ik in Leiden voor Indië studeerde. Ikzelf zag maar één levensdoel: oud-oom Kasper bewijzen, dat mijn vader onschuldig was aan de dood van neef Louis. En dat kon ik, zodra ik de schuilplaats vond. Oud-oom Kasper had hem een sprookje genoemd. Welnu: als de schuilplaats waar was, was zijn verdenking tegen mijn vader onwaar. Ik was te vroeg, zei grootvader, ik had hem moeten waarschuwen te zwijgen. Nee, zei grootmoeder, het was de taak van zijn vader. En grootvader boog het hoofd, als was hij schuldiger dan ik. Van grootvader zou ik nooit meer iets gewaar worden, grootmoeder was als vrouw niet ingewijd, mijn vader onbereikbaar. Ik moest varen op eigen kompas en begon plattegronden te tekenen, de een al nauwkeuriger dan de ander. En als het me dan weer mislukt was, het huis zijn geheim te ontfutselen, woeien uit de ramen van de koepel de snippers over de rivier. Ik voelde aan grootvaders onverschilligheid voor mijn tekeningen, dat ik er zo niet achter zou raken. Ten slotte dwaalde ik slechts in den blinde door het huis. Het was een uitkomst, toen Geertje de reis naar IJsselmonde opperde.
Het dagelijks gedoe in het huisje tegen de dijk was eenvoudiger dan ik dacht, dat mensen leven konden. Aardappelen met stip en bruine bonen, de jongensbedstee en de meisjesbedstee onder het beschoten dak, op klompen de griend in bij laag tij en 's zaterdagsavonds zingen met het Leger. 's Zondags gingen we twee maal naar de kerk. Aan de oude opoe moesten de kinderen om beurten verslag uitbrengen van de preek. Het was verbazingwekkend, zoals ze met de teksten goochelden, precies met boek en vers. Maar 's middags — we zaten op de stoep te wachten tot de zondag om zou zijn, op een matje voor het goeie goed — 's middags, toen ik de vrouw van Lot minder beklagenswaardig vond dan Niobe, die versteende, of Orfeus, die omzag; bleek hun kennis tot bijbel en psalmen beperkt. Ik werd de held van de stoep en vertelde honderd uit, tot opoe ontdekte, dat ik over heidenen sprak, heidenen zonder zendingsbusje of kans op bekering. Toen moest ik onverbiddelijk naar Dordt terug. Geertjes middel had geholpen; ik kwam genezen weerom. De zwijnskop was verdwenen uit mijn dromen en ik staakte voorgoed het dwalend zoeken naar de schuilplaats. Maar mijn besluit stond vaster dan ooit. In Delft zou ik blauwdrukken leren lezen en maken, en dan pas zou ik het huis weer te lijf om mijn vader terug te halen uit zijn ballingschap. De griend hoorde tot de wereld, waarin hij geboren was. Alleen de eerste Guillaume was een balling geweest, maar wij, zijn kinderen en nakomelingen, waren hollanders in hart en nieren. Mijn vader was verbannen, maar ik zou hem thuis halen. Met oud-oom Kasper en mijn moeder zou hij treuren over de dood van neef Louis. Grootmoeder zou Kasper zeggen en ik zou weten hoe zij vroeger lachte.

Ze hebben een cardiogram gemaakt. In zijn grimmige taal heeft mijn hart hun geseind, wat mij sinds gisteren duidelijk was. Ik voel de kracht uit mijn vingers tappen. Zij noemen het een waarschuwing en Geertje

wil mij papier en pen ontnemen. Een gewaarschuwd man is laf en vreest, ik ben voor het eerst een zeker mens en leef, zoals ik weet dat moet.

Toen Paul naast mij op de kist zat en zijn benen doelloos bij het zwarte dekkleed neerhingen, begreep ik uit zijn stotterende woorden, dat hij niet meer met me mócht, van zijn vader niet. Had ik hem dan doen vallen? Hij schudde van nee. Waarom niet meer? Met wie moest ik dan op stelten door de Wijnstraat bij hoog water, met wie de diepe tuinen van het Achterhakkers binnenklimmen om, de zakken volgestouwd met jutten, er weer uit te klauteren? Dat heerlijke spel van durfal: schaatsenrijden vlak naast bom-ijs op het ondergelopen land bij de ruïne — waar Dirk de Derde zijn tol op de Merwede hief —, de groene vuilnisbakken kiepen op de Voorstraat, voorover hangen op de ijzeren haak achter de tram, met de verschuivende paardevijgen dicht onder de neus. En altijd tot slot: stil zitten voor de raampjes van de roef met omoe's hand, die ons aantikte. Waarom niet meer? Om dat gekke Marie? Paul zag me aan van terzij, met de ogen van ons wapen: ben jij rooms? De lach ontschoot me, voor ik wist wat ik deed: gelukkig niet! Eer mijn stem was gestold, bleek Paul verdwenen. En ik trok mij terug in het huis van Guillaume, verdreven uit de roef door mijn verkeerd soort christendom, verdreven uit de griend door mijn verkeerd soort heidendom. Pas bij het innen van de tweede klap drong de napijn van de eerste tot me door. Even kwam de woede in mij op, zoals de geest-uit-de-fles de arme visser doden wilde, die argeloos de in het net gevonden schat ontkurkte. Maar de geest steeg kaarsrecht omhoog tot in de wolken en ik was niet van plan hem door list weer in de fles te laten lokken. Arme Guillaume, die aan het lijk van zijn vermoorde vader dacht in het huis op de Seinebrug en daarom zijn broertje verbande. Zoals Paul nu mij. Want ik had zijn vader dodelijk gekwetst met het wapen, door grootvader vlijmscherp gewet. De gewaarwording kwaad te hebben verricht zonder me schuldig te voelen, was onthutsend. Werd misschien het broertje Monrooi met die vreemde familie mee vanzelf weer rooms, zonder boze bedoeling? Wat zou er van hem geworden zijn? Was het een Gaspard geweest? Of Louis misschien. Nu kon ik met Pinksteren die rol wel nemen, maar de neven zouden hem mij niet meer toebedélen. Het was verwarrender Guillaume de Monroy te wezen dan het vroeger scheen. Had ik mijn vader maar dichtbij, toch ook een Guillaume. Was hij door oud-oom Kasper verdreven? Of door grootvader, of door zijn eigen geweten? Heel voorzichtig poogde ik van grootmoeder te weten te komen, hoe toch neef Louis gestorven was. Maar grootmoeders vroomheid was in één bezwering te vangen: De mens wikt, God beschikt. Maar welke god? Die mijne spijze zegende of de god, in wiens naam Guillaume de Monroy's vader was vermoord? Hades misschien, die Euridice weerhield, of Allah, — en Mohammed is zijn profeet —, aan wie christenhonden niet gevallig zijn? Of de blanke kwanyin, één van mijn vaders verjaarsgeschenken voor het rariteitenkabinet?
Gisteren heb ik iets van die geschiedenis begrepen: grootvader, die zo graag schold op het houtje, zelf gevangen in de windingen van een tol. Toen ik hem zag liggen, bruingewelfd, met het blauwfluwelen foedraal en toen ik het kaartje las, stond ik op de drempel van het open schuifpaneel, voor de afstap naar het kabinet. Dat was het ogenblik, waarop

verleden en toekomst in het niet verdwenen. Mijn hele leven lag als een open kaartspel voor me, even helder en gefloerst als ieder nu.
Het was zaterdagavond en lang licht. Geertje was naar IJsselmonde. Ik had zitten lezen in de vensterbank van de koepel, de rug tegen het kastje met de blinden, over de kalief, die in bad gezeten door een derwish werd ondergedompeld. Ik was mijn kindereditie ontgroeid, maar herlas de Duizend-en-een-nacht in het frans, ter oefening voor het eindexamen.
De derwish duwde het hoofd van de badende man enkele tellen onder water. Hoogwaardigheidsbeklederss stonden rond het bad. De kalief leed schipbreuk, spoelde aan op een onbekende kust, leefde enige jaren in kommervolle omstandigheden, maar wist zich tenslotte schatten en een aanzienlijke vrouw te verwerven. Juist toen het hem goed begon te gaan, moest hij scheiden van dat verre land, balling van zijn eigen dromen, want de derwish deed hem het hoofd weer uit het water heffen.
Het was heel stil. Op de rivier was na het uitbreken van de wereldoorlog al sinds maanden nauwelijks enig verkeer. Ik miste opeens tot mijn schrik het lichte slaapgeluid van grootvader, die na tafel even de ogen placht te sluiten, rechtop in de stoel, het knikkend hoofd naast het gehandwerkte wapengezicht. Grootmoeder was toen al overleden. Kort na de komst van de vluchtelingen in het begin van de oorlog was ze gaan sukkelen. Het hele voorhuis hadden we aan de Belgen afgestaan met achtertrap en keuken. Met behulp van Geertje richtte grootmoeder de provisiekamer in tot keuken voor ons. Alles ging goed, tot grootvader op de trap, onze trap nog wel, een pastoor tegenkwam. De koepel weergalmde van zijn gescheld. Andermaal moesten de vluchtelingen het veld ruimen, dit keer voor hun joodse lotgenoten. Grootvader reinigde het huis van wierookgeur, in naam van Guillaume, — laten ze naar Papendrecht gaan —, grootmoeder opende het huis voor iedere balling, in naam van Guillaume, — Gods wegen zijn ondoorgrondelijk. Oud-oom Kasper smaalde op het compromis: Hadden de joden niet Christus vermoord? En weer zei grootmoeder: Laat Kas praten, Guillaume. Arme grootvader. De oorlog heeft hem wel van alles beroofd: de glorie van zijn feest werd hem ontnomen, de glorie van zijn huis was voorbij, met de gekrompen zaken kon het kantoor in een gekrompen ruimte toe, en tot overmaat van ramp moest hij grootmoeders steun weldra missen.
Het zal in de herfst van zestien geweest zijn, dat zij stierf. Wij hadden haar bed al lang in de koepel gezet. In die nacht in het voorjaar, toen het water hoger steeg dan ooit, tot het tenslotte langzaam maar zeker het terras opkroop, ging Geertje bij haar beneden waken. Wat een nacht: wij ontruimden het kabinet, ondanks de vloedplank tussen de posten van de deur naar het terras. Het was toen, dat ik de zwijnskop in mijn handen had. Ook nadat het water weer gezakt was, bleef Geertje trouw slapen naast de wakende zieke. In het laatst van grootmoeders leven restten haar nog slechts twee woorden: Guillaume en adieu. Maar welke Guillaume? En wat is adieu? Na haar dood was grootvader veel alleen. Geertje had haar vriendinnen en haar zang, ik werd onweerstaanbaar naar het levende voorhuis getrokken. Voor het eerst sinds het verlies van Paul werd ik weer opgenomen in een gezin. Het knetterde zo nu en dan van de ruzies tussen de huisvrouwen onderling en ook tussen ouders en kinderen. Ik werd tot mijn verlegenheid ten voorbeeld

gesteld van eerbied voor het oudere geslacht. Maar wat moest ik, eerst met een zieke grootmoeder en later met een ontredderde grootvader? Geertje zal wel het meest last hebben gehad van mijn leeftijdsbuien, als ze me prikkelde met haar waakse aanwezigheid. Zij was het, die me waarschuwde, dat we grootvader nooit alleen mochten laten met zijn broer: daar paste je grootmoeder ook wel voor op. Zodra ik dus grootvader miste in zijn stoel, dacht ik met schrik aan oud-oom Kasper. Terwijl ik 's middags boven bij de buren zat, waar 's zaterdags altijd iets te halen viel voor een hongerige maag, had ik hem met zijn verbeten gezicht de voordeur uit zien komen. In een paar tellen was de duisternis gevallen, over de kalief en mijn dromen. Uit het rariteitenkabinet straalde een zacht licht. Ik stond op de drempel en zag grootvader aan de tafel zitten met voor zich op het gladde hout de zachtjes suizende tol. Een kaars brandde tussen hem en het draaiende ding met zijn deinende schaduwbeeld. De beide oude handen behoedden de tol en vatten hem op, toen hij haast was uitgedraaid. Terwijl grootvader hem in het foedraal legde, zei ik goedenacht. Een schok voer hem door het hele lichaam. De handen verstarden in het beschuttend gebaar.
— Guillaume, ben je teruggekomen?
Meende hij mij of mijn vader?
— Kasper zegt: het bewijs, dat ook zíjn Louis is vermoord, de vinger van God, dat ik de tol op de veiling moest kopen de dag van de dood van Louis.
Geertje had gelijk: grootvaders broer verstoorde in zijn verwijtend verdriet met opzet het wankel evenwicht. Ik durfde mijn verzuim niet te bekennen, maar verzocht haar wel, vanwege het brandgevaar, geen kaars of lucifers te laten slingeren in het rariteitenkabinet.
Op mijn reis naar Indië, een paar jaar voor de oorlog, de tweede, de echte, heb ik de tol meegenomen om hem mijn vader te tonen en te vragen, wat grootvader toch had bedoeld. Grootvader was toen al zo oud, zo oud. Hij sleet zijn dagen in de stoel in de koepel en kwam de tree naar het kabinet niet meer af. Geertje en een jongere hulp verzorgden hem. Ikzelf was al sinds jaar en dag uit Delft terug.
Tot gisteren toe werkte ik met mijn collega's op het architectenbureau in de stad, al staat thuis boven de koepel, in de vroegere slaapkamer der grootouders, mijn oude tekenplank.
De zaak had grootvader na achttien niet meer op gang gekregen en toen weldra overgedaan. Het pakhuis droeg nog de oude naam, maar werd verhuurd. Alleen gelijkvloers, waar na de oorlog bij gebrek aan paarden nooit meer een stal was geweest, stond mijn automobiel in de garage. In het voorhuis woonden de joodse families, allengs volgens traditie. Het zoeken naar de schuilplaats had ik opgegeven. Mijn blauwdrukken ten spijt was het me niet gelukt iets van dien aard te ontdekken. En bovendien: oud-oom Kasper was dood, eindelijk verlost uit zijn wrokkende eenzaamheid. Aan hem kon ik niets meer bewijzen, en mijn vader was in Indië gebleven. In ballingschap? Grootvader en ik hadden hem en mijn moeder in het begin na de oorlog zo vaak geschreven om te komen, toch te komen alsjeblieft. Maar eerst waren er de mijnenvelden, toen het werk en het geld, dan mijn moeders gezondheid die de reis niet zou verdragen, de wereldcrisis en de onzekere tijden. Eindelijk vroegen we niet meer. Ik was al vijfendertig, toen ik tenslotte de zaken op het

bureau wist te regelen, grootvader onder Geertjes hoede in de koepel achterliet, en de reis naar Indië ondernam.
Ik vond mijn ouders in perfecte gezondheid, volkomen tevreden genietend van de bezige rust der zestigjarigen. Van ballingschap geen sprake. Hoe was dat toch gebeurd met neef Louis? Ik vroeg er mijn vader naar, op de man af. Nou, wat vond ik er zelf van: was de kat niet aardig op zijn pootjes terechtgekomen? Natuurlijk, hij was aanvankelijk min of meer weggestuurd na dat ongeluk, maar moeder en hij hadden het goed gehad in Indië, en nog. Het was er ruim van gebied, ruim van mogelijkheden, en ruimer van geest dan in ons kikkerland. Zijn lach klonk staccato als vroeger. Ik haalde de tol uit mijn zak. Zijn sigaar ging tegen de grond, de handen schrompelden ineen. Dat vervloekte ding. Dat zou hij nooit van zijn leven aanraken, nooit. Nee, hij had hem evenmin van dichtbij zien draaien als ik. Hij schoof zijn stoel buiten de lichtkring en begon te spreken, mat en oud.
Ze waren aan het zeilen in de Biesbos, Louis aan het roer en hij bij de fok. Hun vaders kiftten ieder uur, dat ze samen waren, maar al gedroegen die twee zich als Jacob en Ezau vóór de linzenmoes, daarom hoefden zij toch geen Kaïn en Abel te spelen. Ze zeilden zo vaak naar de Biesbos. Ze waren goede zwemmers allebei. Hij, Guillaume, was de leider, Louis een dikke goeierd, die geen vlieg kwaad zou doen. Plotseling was de wind opgestoken en rukte Louis de pet van het hoofd, tot plezier van Guillaume. — „Daar moet je Lou voor heten." — De dikke werd boos en wilde terug, om de pet, maar de wind zat in de verkeerde hoek. — „Verlies je kop er niet bij, Louis", had Guillaume nog geroepen, maar toen gijpte de boot en met de klap van de giek brak Louis zijn nek, nog voor hij, log, met de schok overboord sloeg. Guillaume had de fok gestreken, hij had het lichaam binnenboord gehaald en was naar De Punt gevaren. Het was een ongelukkige samenloop van omstandigheden; wie stierf in enkele tellen, had de tijd niet de dood bewust te ondergaan. Zo trachtte de dokter hem te troosten, in welwillend westerse onwetendheid. Toen moest hij naar huis, alleen.
In de koepel zat zijn moeder, maar het schuifpaneel stond open. Uit de verte zag hij zijn vader en zijn oom Kasper, gebogen over die tol, draaiend op de tafel voor het raam. — „Jij hebt ook altijd geluk", zei oom Kasper, en zijn vader borg de aanwinst in het kastje met koper beslag. — „Een slachtoffer", zei hij. Toen zagen ze hem en hij vertelde hun drieën precies, zoals het gebeurd was. — „De tol", had oom Kasper geschreeuwd en nooit anders dan opzet geloofd. Zijn moeder wou er niet van horen. En zijn vader? Die was voor oom Kasper geweken. Louis, die geen vlieg kwaad zou doen. Guillaume was geofferd en er kwam geen ram uit het struikgewas. Of het zijn schuld was of niet, daar had het leven hem geen antwoord op gegeven.
Ik knikte, maar Paul was genezen op het stotteren na.
Als zijn moeder nog geleefd had na de oorlog, zou hij wel gekomen zijn, maar voor zijn vader? Nee. In alle bitterheid leek hij ineens op oud-oom Kasper. Terwille van grootmoeder ook hadden mijn ouders mij naar Holland gestuurd, toen ik in de warmte niet recht tieren wou. En zij hadden haar mij gelaten, toen ze mijn aanhankelijkheid zagen, hoewel het niet meer strikt nodig was.
In de nacht stond de tol met de kaars op het marmeren tafelblad en

toonde een deinend profiel, het rechts en het links van een Janusprofiel. — Mon dieu, het is een gezicht, het lijkt op Louis, goedige dikke Louis.
Gefascineerd keken wij tot de tol bijna was uitgedraaid. Ik behoedde hem voor vallen en sloot het foedraal om het gewelfde hout. Dit was dus oud-oom Kaspers bewijs? Een absurd bewijs, dat ik even absurd had willen ontzenuwen door het vinden van de schuilplaats. Het was allemaal al zo lang geleden. De ouders glimlachten om mijn kindertrouw. Wonderlijk bloeide deze late genegenheid tussen ons. Met ouders en kind had het weinig van doen. Mijn vader beloofde de schuilplaats te seinen, zodra grootvader gestorven zou zijn. Met het spel der Guillaumes van drie-is-te-veel wenste hij noch ik te breken. Mijn vader en mijn moeder beiden rieden mij aan na mijn terugkeer te trouwen: een jonge gezellige vrouw in de koepel, een loophek op het terras. Ik vreesde, dat het te laat was. Nichten zijn minder dan neven, dat zat er diep in. En welke vrouw kan wonen met onder of boven of naast zich een geheim dat ze nooit zal mogen kennen? En dan, een zoon? Weer een Guillaume de Monroy, en een Gaspard en een Louis?

Geertje heeft gezegd, dat het tijd werd voor de dominee en op mijn neewoord vroeg ze aarzelend, of ik dan misschien een pastoor . . . Want ja, jouw moeder. — Nee, nee, sinds de geest uit de fles is ontsnapt, laat ik hem niet weer vangen in een zuil. Ik ben als hugenoot geboren, laat mij nu sterven als mens. Maar ja, je moeder, zij was katholiek. Dat was wat wij noemden rooms in mijn jeugd, maar dat woord wordt zo langzaamaan paaps. Het is maar een kwestie van wennen. Getrouwd zijn we nooit: à la guerre comme à la guerre. Ik hoefde de heren beschermers mijn naam en adres niet te geven. Maar na de bevrijding hebben haar vader en ik dat alles in orde gemaakt. Ik vind, dat jij nu het recht hebt te weten, hoe dat precies is gegaan.

Toen ze in veertig en daarna mensen nodig hadden voor gevaarlijke karweitjes, bleek ik een bruikbaar man. Plattegronden kon ik tekenen, o ironie, en ik had kind noch kraai. — Ook mijn grootvader was overleden, kort na de tiende mei. Ik weet niet of het bericht van zijn dood mijn ouders heeft bereikt. Het sein over de schuilplaats heb ik nooit meer ontvangen. — Geertje vermoedde wel, wat soort werk ik deed, want met de zwijgende wijsheid van oorlogsvrouwen tornde ze de namen uit mijn ondergoed en ze liet me nooit gaan zonder brood.

Geertje heeft gelijk, als zo vaak. Ik zal kiezen en overslaan, want ik voel het: de tijd wordt krap.

Op een avond hadden ze mij te pakken, maar de tekening nog niet, in de zool van mijn schoen. Ze brachten me van het Eiland af met het Zwijndrechtse veer. Het was noch de tijd van het jaar noch het uur van de dag om te zwemmen, men mag daar niet zwemmen, men kan daar niet zwemmen. Eenmaal bukken, eerst de schoenen te water, toen ik. Het veer voer door met domme kracht. Ik zwom voor mijn leven, naar huis. Ik was in geen weken thuis geweest: te gevaarlijk. De joodse families hadden moeten verhuizen naar Amsterdam en sinds ze naar Westerbork

waren op transport gesteld, stuurde Geertje geregeld pakketten met een briefkaart apart, waarop ze de inhoud vermeldde. Zo'n briefkaart, onbestelbaar teruggekomen, was Geertje de vorige maand door de nieuwe bewoners met zulke kwalijke woorden overhandigd, dat de koepel mij benauwde als een fuik. Maar nu was mijn oude hol achter het schuifpaneel de enige kans. Die van het veer wisten toch niet wie ik was. Ik lag op ze voor, maar ze stuurden een boot van de wal en zoeklichten schampten over de rivier. Het pand naast het pakhuis kwam in beweging. Daar ontvingen de erebruiden hun avondbezoek. Ik schoot naar de kant tot onder de koepel, klemde me vast aan de middenste steunbalk, de handen in de ringen van Guillaume. Mijn knieholten vonden de dwarsbalk voor redding-bij-laag-water. Merci, Guillaume. Duitse stemmen schalden van het huis naar de boot en weerom. Een lichtbaan lag op het water. Voorzichtig wendde ik het hoofd naar opzij en keek naar de mannen en vrouwen op het balkon. Toen hing ik als een omgekeerd schegbeeld met een vertekend gezicht en kende de angst van Guillaume. Hoe lang hing hij boven de Seine? Ik was koud en had pijn. Ik wilde leven, als Guillaume, niet voor een geloof, niet voor een land, maar leven, leven, al of niet balling met een voorlopig adres, leven om een vrouw te hebben en een zoon. En als mijn broeder duits werd, zou ik hem verbannen, ondanks de geest uit de fles. Toen de boot het had opgegeven, hees ik me op het terras. In het rariteitenkabinet brandde licht, maar toen ik klopte, doofde het. Ik klopte luider.

— Geertje, Geertje.

Een vrouw begon te roepen van het duitse balkon. Toen opende eindelijk de deur van de koepel zich.

— Klim op mijn rug, je maakt natte voeten, ik zal je verstoppen, gauw.

Het was wel een vrouw, maar Geertje niet. Ze droeg me door de half donkere koepel, de blinden waren niet dicht, de koepel was leeg, helemaal leeg, haar schoenen bonkten op de planken vloer. Aan de binnenkant van de schouw trok ze een pen van het haardhek omhoog, toen nog één horizontaal uit de muur, het paneel naast de schouw draaide, ik stond in de schuilplaats.

— Doe de haak er op, achterin is het riool.

De huiszoeking dreunde door de kale kamer, maar zij was even verbaasd als de duitser over de natte sporen op het terras. De vrouw moest zich vergist hebben en de vluchteling weer het water zijn ingegaan. Merci, Guillaume, merci.

Het leven werd zo eenvoudig als de leeggehaalde koepel. Alleen uit het witje boven de deur zag als vanouds het ogengezicht op me neer. Ons wapen, ontworpen in deemoed, tot hoogmoed ontaard. Wies heette zij en ik noemde me Guille. Nichten horen bij neven. Het laat zich niet zeggen, zoon van ons beiden, hoe heilig jouw ouders elkaar hebben liefgehad. Je moeder en haar familie waren hun huis uitgejaagd en kregen dit geplunderde deel-van-een-woning in ruil, maar met de winter in zicht waren ze doende naar vrienden in Breda te gaan. De anderen waren al weg, Wies moest nog werken tot het eind van de maand. Terwijl ze bezig was de spijkers uit de vloer te trekken van het losgerukte karpet, — om er in Breda weer mee te timmeren —, was naast de schouw zo'n vreemde tocht over haar handen gestreken. Toen had ze net zo lang

geprobeerd tot ze de schuilplaats vond. Want dat wist toch half Dordt: het huis-met-de-schuilplaats op de Haven. Had ik het niet zelf over de rivier gegild, met de honderd neven erbij? Het geheim, dat je moeder ontdekte, is niet weer te verbergen ook al zou men dat willen. De schuilplaats, eeuwenlang aan telkens twee Guillaumes slechts bekend, is nu voor ieder te zien in het huis aan de Haven, want het systeem van de mansbrede sleuf, zo kunstig in de dubbele schoorsteenwand gebouwd, is onherstelbaar vernield in het jaar van de Ramp.
Ik ben uit de koepel ontsnapt in een donkere cape. Veel thuis was ik niet in Breda, want het oorlogswerk moest ook van daar uit worden voortgezet. Op dat voorlopig adres ben jij geboren, zoon van Wies Monrooi en Guillaume de Monroy. Wat er verder is gebeurd, dat weet je. Een granaatscherf doodde je moeder bij de bevrijding. Jou liet ik haar ouders tot troost. Met jou emigreerden zij, om te vergeten. Je loophek stond niet op het terras. Ik heb geprobeerd te berusten. Hoe het mijn lach is vergaan? Vraag dat maar aan Geertje.
Gisteren, op de Antiekbeurs, ben ik op drift geraakt, toen ik het kaartje las, in de vitrine naast het fluwelen foedraal: Deze tol, met het profiel van Louis XVI als schaduwbeeld, werd na diens dood onder de guillotine, door de verbannen adel in het geheim gedraaid.
Nog één ding wil ik je zeggen: als het je lot is te leven onder een ogengezicht . . .

Daar is Geertje. En zie, in het wit van de dokter: de dood. Adieu, Guillaume de Monroy.

M. HOOGESTEGER

ENKELE OPMERKINGEN OVER STRAF, VERGELDING EN DETERMINISME

Bij enig nadenken over het begrip straf en alles wat daarmee samenhangt, komt men al spoedig tot de ontdekking dat men met een zeer ingewikkelde materie te doen heeft. Ik wil hier even uitgaan van een situatie waarin een strafbaar feit gepleegd is en de rechter geen redenen heeft gevonden om geen straf op te leggen. Dan rijst de vraag of de zin van de straf is dat hij „tot geestelijke reiniging van de delinquent moet leiden" (Rekenschap, Juni 1960, p. 76), al of niet samengaande met „psychische reiniging" (ib.), of de straf „kan en moet een beroep, een appèl zijn op het beste in hem" (ib. p. 75). Ten aanzien van het verschil tussen 'geestelijke' en 'psychische' reiniging ben ik volkomen ondeskundig en ik ga er dus niet verder op in.[1]) De kern van de zaak is dat sommigen van mening zijn dat de straf moet leiden tot verbetering, zedelijke verheffing, van de delinquent, met als gewenst gevolg dat hij zijn plaats in de maatschappij weer kan innemen.

Al dadelijk valt op dat deze drang zich op deze specifieke wijze met het zieleleven van een individu bezig te houden, zich alleen openbaart na het plegen van een strafbaar feit. In het dagelijks leven geven wij er niet zoveel blijk van ons te bekommeren om de slechte neigingen van onze medemensen. Als we er niet te veel last van hebben geloven we het verder wel, en in vele gevallen zouden we er later misschien spijt van hebben als we er ons wel mee hadden bemoeid. Wat zou er gebeuren als de kassier van een bank zijn directie vertelde dat hij een steeds sterker neiging voelde er met de kas vandoor te gaan? Vermoedelijk zou de directie hem ontslaan; misschien zou ze bereid zijn bij te dragen in de kosten van een psychiatrische behandeling. Maar pas als hij een stap verder was gegaan en zich werkelijk aan de kas had vergrepen zou men hem trachten op te voeden. Enkele jaren geleden wist de politie in Amsterdam dat een inbreker, recidivist, een inbraak op touw had gezet. Wat een prachtige gelegenheid om eens met de man te gaan praten en te trachten hem er van af te houden Maar de politie liet hem zijn gang gaan en zette een val voor hem op. Daarbij werd de man doodgeschoten. Hij kan niet meer opgevoed worden.

Nu zal onmiddellijk worden tegengeworpen dat we toch zo maar niet iemand kunnen gaan opvoeden: er moet toch eerst een *strafbaar* feit gepleegd zijn. De kassier moet nog even verder gaan: niets aan zijn directie zeggen en het geld verduisteren. Dan is hij rijp voor de opvoeding. Maar eerst de straf, in welke vorm dan ook. Die straf is het leed dat hem aangedaan wordt wegens zijn vergrijp. Hij is niet meer vrij te doen en laten wat hij wil, in welke vorm de vrijheidsbeperking hem dan ook zal worden opgelegd. Deze beperking, die in het geval van de recidivist waarschijnlijk de vorm van gevangenisstraf zou hebben aangeno-

[1]) Wat hierover door dr Schenk op de pp. 76 en 77 wordt gezegd is voor mij niet verhelderend.

men, kan niet worden gemist zolang de maatschappij (al of niet intens) burgerlijk is. Dat bij dr. Bianchi de natuur boven de leer gaat bleek uit de lof die hij had op 24 Maart voor de strenge vonnissen die de rechter had uitgesproken over de jongelui die deel hadden genomen aan de relletjes tegen de negers in Notting Hill, waardoor hij met twee van zijn stellingen in conflict kwam. Tegen de strengheid ervan zijn in Engeland spoedig stemmen opgegaan, die de rechter verweten dat hij zich teveel door zijn emoties had laten leiden. Ook hier blijkt hoe ingewikkeld de zaak is, want hoe zou iemand recht kunnen spreken die zijn vermogen tot verontwaardiging had verloren, of nooit zo iets gekend had! Rechtspraak kan toch niet worden toevertrouwd aan een robot of een computer.

Straf kan op zichzelf opvoeding zijn. Een flink pak slaag kan in sommige gevallen, niet alleen door de vrees nog eens zo iets te moeten beleven iemand van een volgend vergrijp weerhouden, maar doordat het het besef kan oproepen dat zo iets ergs gemotiveerd moet zijn, reinigend werken, de dader tot inkeer brengen. Of men de straf noemt wraak of vergelding, doet, dunkt mij, weinig ter zake. Het zou voor de delinquent weinig uitmaken als er in de strafwet in plaats van 'wordt gestraft met' zou komen te staan 'wordt vergolden met' of 'gewroken met'.

Opvoeding kan straf zijn. Sommigen gaan in de verwerping van de opvoeding als doel van de straf zeer ver. Zo schrijft J. D. Mabbott, Fellow and Tutor of St. John's College, Oxford, in een opstel getiteld *Freewill and Punishment* [2]): „To be treated for reform reasons is to be treated like a dog. A sane adult demands to be held responsible for his actions. He rejects as an intolerable insult the well-meaning exculpations of the sympathetic scientist, whether on social of psychological grounds. Retributive punishment closes the account, reformative punishment opens it."

Mabbott heeft in 1939 *(Mind,* vol. XLVIII) betoogd dat de uitwerking van de straf op de misdadiger niets met de rechtvaardiging ervan te maken heeft, dat evenwel bijkomende maatregelen voor het bereiken van daarbuiten liggende doelen kunnen worden genomen. Deze opvatting deel ik. In een ander opzicht verschil ik echter met hem van mening.

Mabbott is namelijk indeterminist. Na een bespreking van de theorieën van Nowell-Smith en Ebersole zegt hij in het bovengenoemde opstel: „The law can *threaten;* but there is only one thing that can justify a punishment and that is something the legislator cannot bring about, namely, a free choice by the subject." Daaraan gaat vooraf: „For all these reasons I am not satisfied by this latest attempt to connect determinism with responsibiliy. I remain convinced that moral responsibility requires that a man should be able to choose alternative actions, everything in the universe prior to the act, including his self, being te same."

Nu kan het wetenschappelijk toch weinig bevredigend zijn een compromis te sluiten en genoegen te nemen met „een nieuwe mensbeschouwing, waarin determinisme en indeterminisme geen overwegende rol meer spelen." (Rekenschap, Juni 1960, p. 75). Het woord 'overwegend' drukt de onzuiverheid van het standpunt al uit; op deze wijze zou het een kwestie worden van hier een beetje determinisme, en daar een

---

[2]) Contemporary British Philosophy, third series, ed. by H. D. Lewis, London, 1956.

scheutje indeterminisme. Maar er zit meer aan vast. Het artikel gaat verder: de mens is een wezen dat leeft naar de toekomst. Prachtig, maar de straf wordt niet opgelegd voor de toekomst; de straf is het leed dat toegebracht wordt wegens de in het *verleden* gedane keuze. Men kan proberen de toekomst van de delinquent te beïnvloeden door lof of blaam, beloning of bestraffing, men kan zijn verleden niet beïnvloeden. Dit verleden is wat de rechter te beoordelen krijgt en waarvoor de delinquent zich verantwoorden moet.
Hier staan dan de deterministen en de indeterministen tegenover elkaar. Wat de toekomst betreft kan men altijd later nog wel zien; dan zal men een langer verleden met alles wat zich daarin heeft afgespeeld in aanmerking moeten nemen.
Op dit punt gekomen dienen we op onze hoede te zijn voor begripsverwarring. Dr. Schenk spreekt van „'n wijsgerig niet onbelangrijk aspect" van het probleem, en zegt dan verder dat de oude deterministische school ontstond als reactie op de onmenselijkheid van het gevangeniswezen en de verkeerde wijze van straffen. Mabbott geeft uiting aan zijn vrees voor de heilloze gevolgen die bij overheersing van deterministische opvattingen de mensheid te wachten staan. Maar noch de wijze van ontstaan van de deterministische criminologie, noch de eventuele gevolgen van bepaalde opvattingen, mogen het probleem dat de tegenstelling determinisme-indeterminisme inhoudt, verdoezelen. Dit probleem is: vormen de psychische verschijnselen een gesloten causale reeks en is dus elk daarvan verklaarbaar uit zijn antecedenten?
Wij hebben al gezien dat Mabbott als vereiste voor morele verantwoordelijkheid stelt de vrijheid van keuze ongeacht de antecedenten, een standpunt dat al bestreden werd door Clifford. Bij de Engelsen komt dit veel voor. In zijn beroemde voordracht over *Historical Inevitability* [3]) zegt Isaiah Berlin: „Freedom to act depends not on absence of only this or that set of fatal obstacles to action — physical or biological, let us say — while other obstacles, e.g. psychological ones — character, habits, 'compulsive' motives, &c. — are present; it requires a situation in which no sum total of such causal factors wholly determines the result — in which there remains some area, however narrow, within which choice is not completely determined."
Mabbott geeft toe dat gevallen van vrijheid van keuze niet direct waarneembaar zijn. Vragen we dan waar hij zijn overtuiging van 'vrijheid' vandaan haalt dan is het antwoord: „The evidence for freedom lies not in a direct awareness of instances of it but in its link with moral responsibility". De (niet waarneembare) vrijheid is dus voorwaarde voor de verantwoordelijkheid, en de overtuiging van de verantwoordelijkheid is grondslag voor de overtuiging van de vrijheid. Zo komen we er natuurlijk niet uit. En altijd blijft er die gaping, die kloof tussen de antecedenten en de beslissing, een kloof die men kan trachten te overbruggen, maar die men er niet in slaagt te sluiten, door het aannemen van een 'ik' of een gedeelte van een 'ik' dat zonder verband met die antecedenten boven de kloof zweeft. Voor verklaring en beoordeling is inzicht in het causaal verband noodzakelijk. Hoe er buiten het causaal verband iets zou zijn dat in dat verband ingrijpt, is onbegrijpelijk. Wat zou dat 'ik'

---

[3]) Oxford University Press, 1954.

moeten zijn dat buiten zijn eigen karakter, motieven enz. om handelde? Bij aanvaarding van het indeterminisme is beoordeling en dus ook rechtspraak onmogelijk. Er blijft alleen het determinisme over, een tussenweg is er niet.
Men heeft vaak gemeend een beroep te kunnen doen op physische verschijnselen om het indeterminisme in de psychologie te verdedigen. Dat kan ons niet helpen omdat ook in de stoffelijke wereld het niet-veroorzaakt zijn van een verschijnsel nooit bewezen zou kunnen worden.
Merkwaardig is dat men het indeterminisme steeds voor het verleden wil laten gelden, terwijl men maatregelen neemt voor de toekomst op grond van de gedetermineerdheid van de verschijnselen. De jurist die maatregelen wenst ten aanzien van een delinquent meent dat, als deze juist zijn, een bepaald resultaat zal worden verkregen. Lukt dit niet, dan is de persoon niet goed beoordeeld of de maatregelen zijn verkeerd geweest. De jurist trekt niet de conclusie dat het causaal verband is opgeheven.
Ook hier geldt het woord van Heymans: „In der Praxis des Lebens erweist sich jeder ohne Ausnahme als Determinist".
De factoren karakter, gewoonten, enz. zijn voor Berlin 'obstacles' voor een vrije keuze; hij acht zich blijkbaar niet verantwoordelijk voor zijn beslissingen indien deze door die factoren volkomen verklaard kunnen worden. De determinist heeft aan het geheel ervan voldoende om zich verantwoordelijk te achten. Bezwaren tegen het determinisme berusten vooral op de overweging dat, 'als alles gedetermineerd is', we dus te doen hebben met een noodlot, en ten tweede op het feit dat de antecedenten veel moeilijker zijn vast te stellen dan bij physische verschijnselen. Over dit laatste punt schreef Paulhan: „De omstandigheden waaronder deze (i.e. geestelijke) reakties plaats hebben, zijn tè ingewikkeld èn te veranderlijk, deze reakties zelve zijn te verward, hunne antecedenten en hunne gevolgen nemen te veel verschillende vormen aan, om de regelmaat der reakties, die een eigenschap kenmerkt, te kunnen bereiken. Bovendien nemen reakties van gansch verschillenden aard denzelfden schijn aan, en daaruit volgt een onoverkomelijke verwikkeling, een onvermijdelijke onzekerheid (die echter, zoo men wil, heel goed overeen te brengen is met een volstrekt determinisme)".[4]) Zonderling is de opvatting van C. A. Campbell, hoogleraar in Glasgow, dat morele beslissingen 'vrij' zijn in tegenstelling tot niet-morele.
Hoewel de straf niet dient voor opvoeding, straft men alleen diegenen die opvoedbaar zijn, of, zoals het ook wel uitgedrukt wordt, die vatbaar zijn voor lof en blaam, d.w.z. verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor hun beslissingen en daden. De mate van verantwoordelijkheid zou niet vast te stellen zijn indien de psycholoog niet althans enig inzicht kon krijgen in de samenhang van de psychische verschijnselen. In de rechtspraak trachten de rechters, zo nodig met behulp van de psychiater, dat inzicht zoveel mogelijk te krijgen. Zij zullen krankzinnigen niet straffen, ook niet hen die onder een ondraaglijke dwang gehandeld hebben. Naarmate de mens over meer beschikt dan dierlijke instincten, naarmate hij minder onderhevig is aan uit- en inwen-

---

[4]) De Leugen in het Karakter, Rotterdam 1919 (door Dr. H. van der Hoeven Jr. ingeleide vertaling van Les Mensonges du Caractère).

dige belemmeringen, is hij vrijer in zijn keuze. Er is echter geen vrijheid in indeterministische zin. Er zijn geen elementen die, uit het niets ontstaande, als de waterstofatomen van Hoyle, de causale reeks onderbreken. De mens is, als alle natuurproducten, aan de natuurwetten onderworpen.

In het maandblad Wetenschap en Samenleving (December 1956) schreef prof. Minnaert een artikel over „De vrije wil". Hij zegt daarin: „Iedere beschouwing van de psychiaters in de gerechtszaal is een wonderlijk mengsel van wetenschappelijkheid met gebrek aan helder doordenken". Het komt mij voor dat hetzelfde gezegd kan worden van zijn artikel. Zijn conclusie luidt dat zijn beschouwing leidt tot een 'neo-mechanistische' opvatting, die zich van de vroegere, grovere materialistische onderscheidt, enerzijds doordat we nu wel inzien dat de levensprocessen zeer veel ingewikkelder zijn dan men vroeger dacht; anderzijds, doordat aan de materie ook het vermogen tot bewustzijn is toegekend", een conclusie die niet verwondert van iemand die *uitging* van „het inzicht dat elk onzer daden niets anders is dan een ingewikkelde reflexbeweging", een conclusie die wat de eerste helft betreft, in het verband niet van belang is, wat de tweede helft betreft onjuist is, want bij Büchner kunnen we lezen: „dasz der Materie nicht blosz physikalische, sondern auch geistige Kräfte innewohnen, und dasz diese überall in die Erscheinung treten, wo sich die notwendigen Bedingungen zusammenfinden". Dat wil en handeling 'volkomen wetmatig' zijn, ben ik met de schrijver eens. Maar hoe uit het parallel verlopen van 'het natuurwetenschappelijk vastgestelde gebeuren en de indruk in ons bewustzijn' voortvloeit dat de psychiaters hun vak niet goed verstaan, is me een raadsel. Prof. Minnaert denkt zich in dat we een menselijk lichaam bouwen dat dezelfde reflexbewegingen uitvoert als het model. Het heeft dan, zegt hij, geen zin meer te onderscheiden tussen model en copie. Maar de geleerde schrijver verzuimt ook maar de minste aanwijzing te geven van de wijze waarop de psychiaters dan wèl hun taak zouden moeten vervullen. Zou de beklaagde, net als een machine, gedemonteerd moeten worden? En hoe dat alles samenhangt met een door hem nodig geachte herwaardering van woorden als deugd, zonde, vrijheid en een 'maatschappelijk gefundeerde ethica', blijft eveneens onopgehelderd.

Prof. Minnaert zegt dat „het wegvallen van de vrije wil volstrekt niet hoeft te leiden tot fatalisme, mits men de begrippen helder doordenkt". Hij legt dat niet verder uit, en dat zou ook wel moeilijk worden voor een wereld waarin het bewustzijn geen rol speelt, en waar men dus alle reden zou hebben om met Napoleon in Thomas Hardy's *The Dynasts* uit te roepen: „My star, my star is what's to blame — not I".

Prof. Minnaert voorspelt dat wanneer deze inzichten algemeen veld gaan winnen „de Kerk en bepaalde wijsgerige richtingen hiertegen een veldtocht zullen beginnen, zoals indertijd tegen Copernicus en tegen Darwin, — een veldtocht die opnieuw zal worden verloren, omdat zal blijken dat men de inhoud van de nieuwe opvattingen niet had begrepen". Een blik in Strongs *Why the Mind Has a Body,* met zijn diepgaande beschouwingen over *Automatism, Interactionism* en *Parallelism,* zou alleen al voldoende zijn om hem ervan te overtuigen dat deze wijsgeer zijn 'nieuwe' theorie al begrepen had vóór ze gelanceerd was. Niet alleen begrepen, maar ook weerlegd.

Het laat zich aanzien dat rechters en psychiaters op de ingeslagen weg zullen moeten voortgaan. Oordeel en straf treffen in feite de antecedenten van de daad van de delinquent, een daad die niet *kon* uitblijven als eindpunt van een causale reeks. Beter inzicht in de antecedenten heeft geleid tot het steeds meer uitsluiten van bepaalde groepen delinquenten of tot het opleggen van mildere straffen. Een indeterministische opvatting zou dit onmogelijk maken.

M. VAN BLANKENSTEIN

DE ATOOM DE MENS EN DE MYTHE

De ontdekking van de splijting van het atoom, en alles wat er in kort tijdsbestek reeds uit is voortgekomen, tot de waterstofbom toe, kwam voor de mens te vroeg, misschien wel duizenden jaren te vroeg. Hij heeft daarmede een vernietigingsmacht in handen gekregen, die hem in de verste verte niet is toevertrouwd. Een dodelijk wapen, als speeltuig in de handen van een klein kind, kan ons een denkbeeld geven van de aard van het gevaar dat daarmede ontstaan is, maar niet van de omvang van dat gevaar. Hoeveel malen in de loop van weinige jaren heeft Chroesjtsjef reeds met zijn atoomwapen gedreigd, naar vele kanten? Het is minder geworden sedert het algemeen duidelijk is, dat Amerika niet alleen in vernietigingsvermogen Rusland evenaart, maar dat Rusland niet meer er op kan hopen door de eerste slag het Amerikaanse vermogen tot vergelding te verlammen.
Het ware een illusie te menen, dat de veiligheid van de wereld tegen deze verschrikking verzekerd wordt door dit evenwicht in terreur. Frankrijk begeert en maakt zijn eigen atoomwapenen. De Chinezen zijn, naar men moet aannemen, goed op weg het zelfde te doen. Voor anderen bestaan de mogelijkheden, sedert de vervaardiging van atoom- of waterstofbommen, niet alleen wat de techniek maar ook wat de daarvoor nodige geldmiddelen betreft, voor de atoomgeleerden in tal van landen geen onoverkomelijke moeilijkheden meer oplevert. Men heeft gezien hoe zelfs het kleine en arme Israël schrik kon verwekken toen plotseling bleek dat het een centrum voor kernsplijting had opgericht, waarvan het onschuldig karakter voor tal van vijandige of wantrouwige landen niet bij voorbaat vaststaat.

Dit alles betekent, dat de onderhandelingen over het staken van proeven met kernbommen, zoals die ter voorbereiding van een algemeen verbod van kernwapens, tussen Amerika, Rusland en Engeland zijn gevoerd, ons niet kunnen geruststellen, zelfs al zouden zij tenslotte tot een overeenstemming leiden.
Zodra het kernwapen, als een onstuitbare besmetting, zich over vele landen heeft verspreid, kunnen dergelijke overeenkomsten geen voldoende bescherming meer bieden. De druk van de vrees — en welk een druk! — zal op de mensheid blijven rusten.
Velen bekommert nu al de gedachte dat Peking waarschijnlijk weldra over dit wapen zal beschikken. Zelfs Moskou heeft het blijkbaar niet verantwoord geacht, zijn grote bondgenoot daarbij behulpzaam te zijn. Maar evenzeer bedenkelijk is, wat in Frankrijk op dit gebied is geschied. Ondanks alle nadelen, die de proeven voor Frankrijks positie in Afrika moesten meebrengen, en ondanks de betogen van Frankrijks bondgenoten dat de Franse proeven overbodig waren omdat, door Amerika, het westerse bondgenootschap over dit middel tot afschrikking beschikt in een mate, waartoe Frankrijk, achteraankomend en beperkt in zijn middelen als het is, weinig meer zal kunnen bijdragen, was de Gaulle van zijn

proeven niet af te brengen. Geen vat op hem had het betoog, dat hij daarmede andere mogendheden aanmoedigde en het nut van een overeenkomst over de kernwapens hielp bederven. Voor de Gaulle hoorde het bezit van de kernbom tot de attributen van een mogendheid van de allereerste rang, waartoe hij Frankrijk weer wil verheffen. Zij is voor hem een onmisbaar onderdeel van de hernieuwde glorie voor Frankrijk waarnaar hij streeft. Het kernwapen maakt bij de Gaulle onderdeel uit van steeds gevaarlijke chauvinistische en militaristische eerbegrippen die wij als overwonnen standpunten waren gaan beschouwen. Hieruit blijkt weer hoe moeizaam onze wereld vooruitkomt met het opruimen van wat tot in het verste verleden een gesel der mensheid is geweest. Voorlopig zijn wij zelfs in een stadium waarin er meer reden is die gesel te vrezen dan ooit te voren.

Na de eerste wereldoorlog heeft de stichting van de Volkenbond hoop gewekt dat beter dan te voren oorlogsgevaar kon worden ingetoomd. Wij weten waarop het uitgelopen is: op een oorlog die in meedogenloosheid tegenover de niet-militaire bevolking van steden en landen in de moderne geschiedenis niet zijn gelijke vindt. De nazi-pest in Duitsland, die niet enkel Duitsland heeft aangetast, veroorzaakte een golf van volkssadisme die in omvang ongeëvenaarde verschrikkingen in het bijzonder over Europa, de „hoofdzetel der beschaving", heeft gebracht. Al wat het verleden van de mensheid bezoedeld heeft, kreeg nu een nieuwe en veel doeltreffender vorm door systematisatie, door bewuste psychologische vergiftiging van de menigte. Men stelle zich voor dat een bezetene als Hitler, met het zelfde demonische vermogen tot overheersing van de geesten van een machtig volk, en met dezelfde volmaakte gewetenloosheid, ook nog het kernwapen tot zijn beschikking had. Verantwoordelijkheid, zelfs tegenover zijn eigen volk, kende Hitler niet. Hij verkondigde ten langen leste: Als het Duitse volk niet overwinnen kan, verdient het niets beters dan de ondergang. Niemand zal eraan twijfelen dat hij als hij had gekund zeker ook zijn vijanden in zijn zelfuitroeiing had meegesleept. Was het Duitse volk zijn bestaan niet waard, nog veel minder was het voor hem de rest van de mensheid. Voor hem moest de mensheid zijn, wat eens het volk van Rome voor een van zijn keizers is geweest. Hij moet gewenst hebben dat die mensheid op één hals stond, opdat hij die met één slag kon afslaan.
Die mogelijkheid kan de kernbom, bij de „vooruitgang der techniek" eens aan een nieuwe Hitler bieden!

Wat ik hier bespreek is niet het probleem van de kernsplitsing maar van de mens. De kracht van het gebroken atoom is een ontzaglijke natuurkracht, die voor ons mensen echter eerst schrikaanjagend geworden is, nadat wij haar hebben leren beheersen. Dit is niet een kwestie van technische maar van morele aard. Het gevaar ligt in de menselijke natuur, zoals deze in haar zeer trage evolutie waarschijnlijk nog tot in een onberekenbaar verre toekomst blijven zal. Het trage van onze evolutie is het beklemmende in het geval. Honderdduizenden jaren hebben de homo sapiens afgeleverd zoals de archeologie ons hem nu doet kennen in zekere centra, verrassend lang geleden, levende in door wallen beschutte stadsgemeenschappen, in een samenhangende en centraal geleide groe-

pering. Dat is op enige plaatsen tot voor 9000 jaar geleden nagespeurd. Naarmate die sporen duidelijker worden, verrassen zij ons te meer. In Mesopotamië, in de valleien van Nijl en Indus stuiten wij op steden en staten, krachtig geleid volgens beginselen en methoden die tot tegen onze tijd in Europa met weinig verschil voortbestonden. Wij vinden de theocratie, maar ook reeds verzet tegen allerlei, in moderne geest. Verzet tegen de theocratie, tegen een te hard strafbestel, tegen de achteruitzetting van de vrouw. Dat geschiedt in Egypte bijna 5000 jaar geleden. Wij vinden gecodificeerde wetten, wel-georganiseerde belastingheffing in natura, geleide economie, een door architecten streng geregelde stratenaanleg met rioleringsstelsel, machtige verdedigingswerken, een geraffineerde ontwikkeling van de kunsten die, ofschoon ten dele anders dan de onze, vooral niet minder eisen stelden van hoog ontwikkeld technisch vermogen en van bewust artistiek inzicht. Gaan wij terug in het verleden dan hoeven wij, om een verwarming der huizen te vinden, en warme en koude badgelegenheid waarbij de moderne mens zich niet onbehagelijk zou voelen, niet op die reis stil te staan bij de verwende Romeinen. Wij kunnen de tocht nog ééns zover in het verleden voortzetten.
Is al die verfijning, al die bestuurstechniek, al dat economisch en juridisch besef toen van jonge datum geweest? Wij kennen niet de ouderdom van hetgeen wij, in moderne zin, beschaving noemen. Maar als wij constateren hoe langzaam onze technische vooruitgang in zijn werk is gegaan, dan beseffen wij tevens, dat die verfijning, al die kunst in woord en beeld, al die uitgewerkte rechtsbegrippen, toen niet op korte termijn hebben kunnen zijn ontstaan.
Laat ik mij tot enige voorbeelden van de traagheid van de technische vooruitgang bepalen. Zover wij in het verleden terugzien wordt de snelheid van de menselijke verplaatsing bepaald door de snelheid van het paard of van wind en stroom die het schip voortdrijven. Ten tijde van Napoleon heeft de snelheid van het postvervoer die van de beroemde koeriersdiensten van de oude Perzische koningen nog niet overtroffen. De wapenen voor jacht en oorlog zijn verbeterd, maar in die duizenden jaren niet in een mate, die in de verste verte vergelijkbaar is met de grote sprong die deze verbetering in de tweede helft van de 19de eeuw heeft gemaakt. Wat aan vernielkracht en aan dodingsmogelijkheden in al die eeuwen gewonnen is, vindt zijn oorzaak in de toepassing van het buskruit, dat de Chinezen — zoals ook de drukkunst — lang voor ons kenden, maar waarvan zij — naar westers oordeel dan — het militaire „nut" nooit hebben beseft. Dank zij onze middelen van nieuwsverspreiding hoeft nu geen volk meer in het onzekere te zijn over het gebruik tegen zijn medemensen, dat hij van de wonderen van de techniek kan maken. En van die wonderen is de kernbom de grootste, in zijn wezen onvergelijkbaar.

Onze techniek heeft vaart gekregen toen de mensheid natuurkrachten, anders dan de grillige wind, in zijn dienst kon stellen, doordat zij stoom en elektriciteit voor mechanische doeleinden leerde gebruiken. De verplaatsingssnelheid werd in korte tijd verveelvoudigd. De industriële revolutie werd mogelijk. Daarna kwam de motor in zijn vele vormen. Uitvindingen die in de dagen van de bloei der inquisitie hun verkondigers als heksenmeesters op de brandstapel zouden hebben gebracht, openden

in snelle opvolging ongedroomde horizonten: De elektrische telegraaf, de telefoon, later als grootste der wonderen, radio en televisie, veranderden het beeld van de wereld, maar niet de mens. Het vliegtuig bood in zijn snelle ontwikkeling nog weer oneindig snellere verplaatsingsmogelijkheid dan te voren stoom en elektriciteit hadden gedaan. De verbetering der wapenen, samen met het vliegtuig, schiepen mogelijkheden tot verwoesting en uitroeiing, die duizelingwekkend waren in vergelijking met het moeizame en riskante vernielingswerk uit het verleden. Het vliegtuig zou het kernwapen een toppunt van verderfelijkheid hebben gegeven, als het niet zo spoedig daarin door de raket overtroffen was. Wij zien dus dat onze technische uitrusting en onze technische mogelijkheden die door vele duizenden jaren heen zo weinig wezenlijke vorderingen hadden gemaakt, eerst in de laatste eeuw met razende snelheid vooruit zijn gegaan. Deze snelheid kan ons nog dagelijks verbijsteren. Dit schiep nieuwe problemen voor de mens, maar volstrekt nog niet een nieuwe mens.
Een ander wonder, hoofdzakelijk van deze eeuw, was het vooruitstormen van medische kennis en techniek en van haar chemische hulpmiddelen. Pestilenties waartegen vroegere geslachten vrijwel machteloos hadden gestaan, kreeg men in bedwang, kon men soms zelfs bijna uitroeien. Men vond hulp of verzachting voor veel lijden. Daarmede werd tegelijkertijd de weg geëffend voor een vermeerdering van de bevolking, die weer verontrustend is, omdat zij het sterkst optreedt in volken, die nog lange tijd geen mogelijkheid zullen hebben haar door eigen produktie te verwerken. Een aanvaarde oplossing voor dit nieuwe probleem is nog niet gevonden.

Al wat hier aan vooruitgang der menselijke mogelijkheden, in een wereldhistorisch beschouwd uitermate korte tijd, is opgesomd, betreft de stoffelijke kant van ons bestaan, waarbij dan het blote bestaan zelf inbegrepen is. Wij weten nog niet wat wij gewonnen hebben, wij kunnen de betekenis voor de mens nog niet peilen tenzij dan in het duidelijke geval van de kernbom. Wij mogen op menig punt van een plotselinge bevrijding uit de materiële kluisters van een uitermate langdurig verleden spreken. Wij zijn oneindig veel minder aan onze plaats gebonden, sneller en in groter getale kunnen wij ons ontplooien over de wereld. Maar hebben de humanisten uit de tijd van Erasmus, die over heel Europa reisden, die met hun Latijn overal thuis waren, die elkaar kenden zoals trouwe congresgangers in onze tijd elkaar kennen; die elkaar voortdurend brieven schreven, brieven die als de inhoud dit rechtvaardigde, van hand tot hand gingen in heel die grote internationale gemeenschap —; hebben die humanisten zich minder vrij in hun bewegingen, minder universeel gevoeld dan de mensen van deze tijd? Hun middelen waren de middelen van voorafgegane millennia. Hun grootste winst is toen geweest tegenover de vroegste oudheid hun beter schrijfmateriaal. Vooral niet het schrift zelf. Dat gaat in brandpunten van cultuur tot in ternauwernood nog bereikte verten terug.

Hoe staat het nu met onze ethische, onze waarlijk intellectuele vooruitgang met een ver verleden vergeleken? De mens heeft zijn vrijheid in

een democratische gemeenschap stellig op vele plaatsen en in vele millennia bezeten, verloren, herwonnen, en weer verloren. Is in deze wisselgang veel veranderd? Het individu heeft op het ogenblik vele dingen gewonnen. De slavernij is over een groot deel van de wereld onderdrukt, al zijn er leden toegelaten tot de Verenigde Naties, in wier land menselijke wezens nog op de openbare markt gekocht kunnen worden. Een scepticus kan zeggen dat de slavernij in andere vormen onder ons voortleeft. Dit is echter onbillijk, als men denkt aan de wetten, waarmede bijvoorbeeld de Romeinen de slaven van ontvluchting zochten af te schrikken, of aan de behandeling en de „rechtspositie" van slaven op de plantages. Van bescherming was toen geen sprake, tenzij door de geldswaarde die zij vertegenwoordigden.
Het edele Griekse denken en de verheven Griekse kunst ontsproten aan een gemeenschap die daarvoor de tijd vond doordat haar slaven vrijwel alle werk verrichtten, tot het overschrijven van hun hoge gedachten, betogen en van hun onsterfelijke gedichten en toneelspelen toe.

Kijken wij eens niet zover terug, dan zien wij hoe, in de kernlanden van beschaving — en dit is een maatstaf waarmede hier steeds gemeten is — de sociale zorg, de sociale rechten, de verzorging van zieken en hulpbehoevenden door de gemeenschap vooruit is gegaan. Wij moeten ons echter steeds voor ogen houden, dat dit voor verreweg het kleinste deel der mensheid geldt.
Er is — ook weer in tal van die kernlanden — een grote vrijheid van denken en spreken. Een Socrates zou in de meeste van die landen zijn prediking hebben overleefd, zij het niet overal in welstand of in het bezit van de achting van zijn medeburgers.
Deze dingen behoeven geen nader betoog. De vrijheid is, ook in onze tijd, niet in al die kernlanden ongestoord gebleven. De democratie beleeft in vele landen, die men reeds voor haar gewonnen waande, geen gouden tijdperk. Er is hierboven reeds gesproken van haar vallen en opstaan en weer vallen en opstaan, door de millennia heen. Hebben zelfs zo grondige omwentelingen als in Rusland of China de democratie, de vrijheid van uiting, ja van beweging in die landen kunnen baten?

Wat het meeste treft, en waarin de mensheid sedert haar primitief verleden tot in de modernste samenleving zich gelijk gebleven is, is het voortbestaan van de mythe, in vele maar in wezen niet zeer verschillende vormen, gedurende het hele naspeurbare bestaan der mensheid. Hiermede is niet bedoeld het door ons nog onbegrepene, wat wij gemakshalve als bovenzinnelijk plegen te bestempelen, maar de primitieve, anthropomorphe verklaringen, die de mensheid, ter onderdrukking van haar vrees of tot het levendig houden van vrees, voor door haar uitgedachte bovennatuurlijke krachten — natuurkrachten vaak of zelfs anorganische voorwerpen — placht en pleegt te geven.
De oude beschaafde gemeenschappen hebben de oude mythe in uiteenlopende maar psychologisch verwante vormen overgenomen uit een duister verleden en er dan stellig menigmaal zeer aan „bijgevijld". De nog altijd weer herkenbare achtergrond is er echter aan gelaten. De Grieken waren helden van het bevrijde denken, maar de mythe lieten zij daar-

naast onaangetast, en dit denken leidde vaak tot de mythe terug. Hun dichters koesterden die als het materiaal voor hun epische of dramatische kunst, hun beeldhouwers waren in haar dienst. De conventie is nog sterk bij hen geworteld. Als Socrates, in gezelschap van leerlingen, na het drinken van de gifbeker de dood verwacht, vraagt hij, te midden van hun diepzinnige gesprekken, een hunner voor hem een haan te offeren die hij, om een gelofte, aan Aesculapius nog schuldig is!

Ver in de vrijmaking van de menselijke gedachte met behulp van een waarlijk onvervaard gebruik van negatieve definities zijn de wijsgeren der *upanishads* in het Indië van ongeveer 26½ eeuw geleden, met als hoogtepunt de wijze Yajnawalkya, gekomen. Zijn redeneren is een worstelen met het bovenzinnelijke, een zoeken van de eenheid van wereldziel en het „ik", waarbij alle vooropgezette begrippen, ook van deugd en zonde, verdwijnen in een patheïstische zieleleer? Het resultaat van die leer is een, uit een oogpunt van praktische ethiek onhandelbaar negativisme. Een reactie daarop vormt dan weldra de prediking van Gautama Boeddha, die deugd, bestaande in liefde voor het medewezen als enige plicht en wijsheid verkondigt. Met Indische consequentie weigert hij metaphysische vraagstukken met zijn leerlingen te bespreken, omdat die niet ter zake doen. Tegenover negativistische wijsheid stelt hij de edele levenshouding. Men heeft hem daarom wel atheïst genoemd. Dit was zeker onjuist. Men zou kunnen spreken van agnostiek als levenshouding.
In Indië is ook nu nog iedere levensleer discutabel. Door de eeuwen heen gaat een school van materialistisch negativisme, die voor iedere positieve stelling tastbaar bewijs vraagt. Zij wordt als wijsgerig stelsel opgesomd naast alle andere wijsgerige stelsels.
Waar elders is dit mogelijk geweest? Niet in het oude Rome met zijn sterke gezagsbehoefte. De gouden tijd van het moedige Griekse denken, niet zonder contact met de mythe maar zonder samenhang met de mythe, is voorbij. Voortaan zal de filosofie geënt worden op, of verbonden met de theologie. Christendom en Islam zullen daarin wedijveren.
De theologie wordt dan, door de middeleeuwen heen, een gesel voor de westerse mensheid. De kruistochten kanaliseren het godsdienstig fanatisme, vermengd met avontuurzucht. Massahysterie vindt daarin een uitweg. Uitroeiingsoorlogen worden gevoerd om afwijkingen in een, in hoofdlijn gelijke doctrine. Voor de hoofd-godsdiensten en hun aanhangers onder de grote heersers, is „het zwaard de sleutel tot de hemel". Hellevrees beheerst het denken, het volksgeloof en de kunst in de Europese middeleeuwen. Het nieuwe wat na de middeleeuwen opkomt is de inquisitie. Haarfijn speurt zij naar iedere afwijking van het zuivere geloof, meer veeleer nog dan naar ongeloof. Zij kent geen genade voor de „ketter". Zij herleeft in onze tijd in Stalins terreur tegenover iedere diversie van zijn denken — op een bepaald ogenblik. Misschien moet men onder de slachtoffers daarvan ook rekenen zij die zich in China hebben laten verleiden tot een betrekkelijk vrij spreken, nadat Mao Tse Toeng zijn val van de „honderd bloemen" had opengezet. In deze dagen weer zien wij concilies terug, waarin de zuivere leer, niet zonder schipperen, maar vasthoudend aan de onfeilbaarheid van de nu communistische profeten wordt vastgesteld.

De mythe beheerst nog onze tijd, alle landsbesturen, ons dagelijks leven dat door wetten en taboe's, op de overheersende mythe berustend, in allerlei onderdelen wordt bepaald.
De mythe schijnt te horen tot de menselijke natuur, al bestaat nu ook mogelijkheid om zonder persoonlijk risico te denken en te spreken, ja zelfs een ethiek te verkondigen, zonder de mythe. Zij schijnt een bijzonder geheimzinnig onderdeel van de menselijke geest in het algemeen. Katholieke geestelijken dienen met grote onderscheiding de archeologie, de paleontologie. Zij bestuderen op grond van praehistorische gegevens, de lichamelijke evolutie van de mens. Zij gedragen zich daarbij alsof de historische loop der schepping en de schepping van de mens niet reeds door een onfeilbaar weten aan hen onthuld was. Deze eigenaardige dualiteit in geloof en wetenschappelijk zoeken, tonen ons ook vele, aan hun geloof vasthoudende, niet katholieke onderzoekers. Als de onfeilbaarheid der openbaring in de leer van de oorsprong faalt, hoe kan dan twijfel uitblijven aan de onfeilbaarheid van het geheel? De mythe hangt voor velen echter te nauw samen met de ethiek. Zonder de mythe geen deugd. Maar is gruwelijker ondeugd denkbaar dan het brengen van gruwelijk massaal verderf over de medemens, dat ook onze tijd heeft gekenmerkt? En gaat niet een nieuwe mythe, met even starre dogmata en even strakke heiligenverering in onze tijd door op de weg, die de oude godsdiensten met meer goede wil dan consequentie trachten te verlaten? Juist heeft Chroesjtsjef verkondigd, dat de verovering van de wereld voor het communisme, die blijkbaar volstrekte eis is, *waarschijnlijk* zonder een grote oorlog tot stand kan komen. Wij hebben de mythe binnen onze heldere historische gezichtskring in dienst gesteld gezien van veroveraars, van een zelfzuchtig kolonialisme Zij heeft eerst de slaven en later de in ellende levenden „op hun plaats gehouden", zoals zij nu nog in India menig „untouchable" ondanks alle wettelijke bestrijding van het begrip, door eigen geloof „op zijn plaats" houdt.
Dit alles kan men niet met hooghartige minachting afdoen. Er is veel in het universum, dat wij niet begrijpen, maar het raadselachtigst is misschien voor ons de werking van de menselijke geest in zijn onmiskenbare drang tot zelfvernietiging, ondanks alle begeren naar het tegendeel. Deze geest handelt hierin naar wetten, die vreemd voor ons zijn, en waaraan wij ons niet schijnen te kunnen onttrekken. De mens is onrationeel. Daarom bestaat hij misschien, of bestaat hij nog, sedert hij zich tot homo sapiens geëvolueerd heeft. Zijn, in talloze gevallen tot zelfvernietiging, en zeker tot vertroebeling van levensgeluk bijdragende gedragingen zijn voor dit irrationalisme sterke aanwijzingen.
Aan die mens is de, in de atoomkracht schuilende macht tot opbouwen en vernietiging toevertrouwd. Daar wij nu eenmaal irrationeel zijn en nog aan het eigen kortstondig bestaan, aan het bestaan van onze aardse gemeenschap gehecht zijn, en om zoveel dat ons ter harte gaat, kunnen wij niet anders dan huiveren bij die gedachte. Hoeveel veiliger ware het geweest als onze ethische en onze technische vooruitgang gelijker tred hadden gehouden.
Tot slot nog dit. Einstein, de man die het eerst het bestaan van de onmetelijke krachten, die zouden loskomen bij het openbreken van het atoom mathematisch aantoonde, placht, nobel mens die hij was, gebukt te gaan onder het besef van de vernietiging, die de toepassing van zijn

theorie over de mensheid dreigt te brengen. „Deze aarde kan tot een plaats worden gemaakt, waar alleen schildpadden nog hun leven voortzetten," zo verzuchtte hij soms. Eens werd hem gevraagd: „Professor, vindt u het„ als filosoof, zo heel erg belangrijk of de mens op dit kleine plekje in het heelal voortbestaat?"
Met een fijn lachje antwoordde de geleerde (die tevens een ongewoon violist was): „Naar de rede niet. Maar ik kan mij niet verzoenen met de gedachte aan al die lange tijd die de schildpadden nodig zullen hebben om zich te evolueren tot zij een Mozart kunnen voortbrengen. En ik kan niet anders dan bedroefd zijn bij de gedachte aan een aarde, waar Mozarts muziek niet over klinken zal".
Wee degene, die niet meer menselijk inconsequent, maar slechts rationeel denken kan. Hoe kan hij het leven dragen?

GEORGE KENNAN

DE HISTORICI EN DE DICHTERS

*George Frost Kennan is nog algemeen bekend als diplomaat en theoreticus van de buitenlandse politiek. Sedert hij in het voorjaar van 1953 uit de buitenlandse dienst van de Verenigde Staten getreden is, wijdt hij zich als hoogleraar aan de Princeton University aan historische studies. Daarmee knoopte hij aan bij intensieve wetenschappelijke werkzaamheden, waartoe hij zich ook tijdens zijn diplomatieke dienst steeds weer aangetrokken voelde. De historicus Kennan, een man die een imponerende pen voert, hield onderstaande voordracht voor de PEN-club in New York. Wij publiceren deze in een voor het tijdschrift Encounter omgewerkte vorm, in de artikelenreeks Dokumente der Zeit overgenomen in de Frankfurter Allgemeine Zeitung van 6 januari 1960.**

Het is ongetwijfeld veelzeggend, dat een historicus zich gevleid voelt in een vereniging van dichters en romanschrijvers uitgenodigd te worden om met hen van gedachten te wisselen over de relaties van hun ambacht met zijn wijze van schrijven. Oppervlakkig gezien schijnt er nl. een conflict tussen beiden te bestaan, ten minste een gebrek aan wederzijdse bewondering. Wanneer een historicus een collega hartgrondig wenst te vervloeken, weet hij geen ergere beschuldiging te bedenken dan dat deze „je reinste roman" schrijft, „sprookjes", „verdichtsels" of „legenden". Aan de andere kant beschouwen dichters en romanschrijvers de historicus vaak als een zeer armzalige wandelaar, als een vogel zonder vleugels, als een schepsel dat ertoe veroordeeld is zich naarstig door de lege hulzen van reeds bewezen feiten heen te werken, die vorige generaties hebben achtergelaten op de zandbanken van de tijd. Sir Philip Sydney heeft het treffend en competent uitgedrukt: de historicus is een man „beladen met oude, door de muizen aangeknaagde documenten, die voor het grootste deel gebaseerd zijn op andere historische documenten waarvan de geloofwaardigheid — zeer merkwaardig! — hoofdzakelijk op horen zeggen berust . . . een man die meer verstand heeft van de tijd van 1000 jaar geleden dan van zijn eigen tijd en die toch beter weet, hoe het in deze wereld toegaat — bovendien, zo ver zijn verstand reikt, een man die uit is op oudheden en nieuwsgierig naar nieuwigheden, een mirakel voor jonge mensen en een tyran bij tafelgesprekken . . ."
Afgezien daarvan beschuldigt Sir Philip de historici vóór alles van de zonde die zij elkaar ook onderling verwijten, nl.: dingen zelf te bedenken en zo aan de dichters de donder te ontstelen. „Hoewel hun lippen weerklinken van gebeurde daden en de waarheid hun zogenaamd in het voorhoofd gegrift staat", merkte hij op, „hebben zij er helemaal geen bezwaar in gezien zich zowel de habitus als de waardigheid van de dichter toe te eigenen; zo heeft Herodotus b.v. de boeken van zijn geschiedenis genoemd naar de negen muzen, en zowel hij als de hele rest die na hem kwam heeft aan de dichtkunst de hartstochtelijke beschrijving van de hartstochten ontstolen of wederrechtelijk ontleend, evenals de vele details van de strijd die niemand bevestigen kan, of toch in ieder geval, als men dit zou willen bestrijden, de lange redevoeringen, die ze aan de grote

* Vertaald door H. A. Huygens-Wijma.

koningen en veldheren in de mond leggen en die deze absoluut zeker nooit gehouden hebben."
En om de kroon op zijn aanklacht te zetten voegde Sir Philip er ten slotte nog de beschuldiging aan toe, dat de historicus moreel een verderfelijke invloed uitoefent. De dichter kan de lezer nog de lust tot het goede inboezemen, meent hij, maar „de geschiedschrijving, geketend aan de waarheid van een wereld die nu eenmaal dwaas is, schrikt in de meeste gevallen alleen maar af van goede daden en moedigt aan tot ongebreideld kwaad."
In deze opmerkingen steekt zeker enige waarheid, maar niet de gehele waarheid over de verhouding tussen geschiedschrijving en literatuur. Er bestaat in menig opzicht — daarvan ben ik overtuigd — een nadere verwantschap tussen hen, niet alleen wat de formele problemen betreft, maar ook met betrekking tot hun taak.

Kunst en wetenschap sluiten elkaar niet uit.

Wat mij in de eerste plaats opviel toen ik mij met dit onderwerp bezig hield, was de omstandigheid, dat er naast de geschiedschrijving die zonder enige twijfel literatuur is, een even omvangrijke bestaat, waarop deze benaming nauwelijks van toepassing is. Er zijn zeer veel historische werken die niet geschikt zijn voor een literaire vorming. Ze bestaan hoofdzakelijk uit een louter aaneenrijgen van feiten — „lijsten" heeft een van mijn vrienden ze genoemd. Men kan ze wel beschouwen als de eerste vorm van wetenschappelijke geschiedschrijving. Dan zijn er een reeks historische werken die geschikt zouden zijn geweest voor literaire vorming, maar die desalniettemin onliterair geschreven werden — òf omdat hun auteurs er niets aan gelegen was, òf omdat ze er niet toe in staat waren. Naast deze soorten van geschiedschrijving vindt men echter in iedere historische bibliotheek een lange rij werken, waarvan men de literaire kwaliteiten geen moment kan loochenen. Theodor Mommsen en Winston Churchill verwierven beiden de Nobelprijs voor literatuur, hoewel de literaire arbeid waarvoor deze toegekend werd historische werken betrof.
Wat volgt daaruit? Daaruit volgt, dat er aan de ene kant een geschiedschrijving bestaat die zuiver wetenschappelijk is en daardoor vervelend en taai om te lezen, en aan de andere kant een geschiedschrijving die weliswaar literatuur is, maar meer kunstzinnige dan wetenschappelijke waarde bezit? Nauwelijks, want men bemerkt onmiddellijk, dat beide verdiensten herhaaldelijk samenvallen — dat historische werken van hoge wetenschappelijke waarde tegelijk in de categorie van die werken vallen, die grote literatuur zijn.
De beide soorten van geschiedschrijving, de wetenschappelijke en de historische, sluiten elkaar niet uit, integendeel. Goede geschiedenis kan slecht geschreven worden en omgekeerd. Alles hangt af van de voorkeur en de begaafdheid van de auteur. Men kan stellig zeggen, dat er in de regel — niet altijd, maar in de regel — een samenhang bestaat tussen goede geschiedenis en goede stijl. De zelfdiscipline om iets zo elegant en doeltreffend mogelijk uit te drukken en op deze wijze de subtielere ondertonen naar voren te brengen, is voor het wetenschappelijk gehalte

van de geschiedschrijving eerder nuttig dan nadelig: zij corrumpeert het wetenschappelijk geweten in het geheel niet, maar verfijnt het veeleer. Met andere woorden: goede taal en een verzorgde stijl zijn voor de geschiedschrijving niet essentieel, maar nuttig. Zonder elegantie, maar vlijtig en conscientieus kan geschiedschrijving altijd nog de naam „waardig" verdienen. Zij kan de achting en het respect der collega's verwerven. Haar auteurs kunnen hooggeachte leden van historische genootschappen zijn. Men zal hun geduldige ijver en hun geleerdheid zelfs veelal dankbaar waarderen. Maar hun werken sterven meestal in de bibliotheken. Men gebruikt ze misschien om naar te verwijzen, maar niet voor meer. Het is de geschiedschrijving als wetenschap en literatuur, niet als wetenschap alleen, die boven de belangstelling van de vakman-lezer uitstijgt, bijdraagt tot het algemene begrip van het verleden en het historisch bewustzijn levend houdt.

Niet iedere roman is literatuur.

De volgende vraag die vanzelf naar voren komt is: onderscheidt de geschiedschrijving zich in deze eigenaardigheid — nl. weliswaar niet noodzakelijkerwijs, maar in het beste geval literatuur te zijn — van de andere vormen van wetenschappelijke schrijverij? Wederom zal men met neen moeten antwoorden. Andere vormen van wetenschappelijke schrijverij — tenminste die welke zich bezig houden met de aard en het gedrag van levende wezens — kunnen zowel een literair als een onliterair karakter hebben zonder aan wetenschappelijkheid in te boeten. Een bewijs daarvoor is Charles Darwin of Rachel Carson met haar boek over de zee. Dienovereenkomstig is literaire waarde dus een weliswaar onontbeerlijk, maar toch niet geheel bijkomstig attribuut van alle niet bellettristische schrijverij.
Maar is dat niet ook van toepassing op datgene wat men in engere zin literatuur noemt, op roman, gedicht en drama? Er zijn romans waarvan hele gedeelten er uitzien als inventarislijsten van folkloristische zeden en gebruiken. Zelfs grote schrijvers vertonen soms een neiging tot het bijeenbrengen van curiositeiten en antiquiteiten. Een vriend van mij heeft onlangs in een kritisch opstel Emile Zola verweten, dat deze zich uitput in de poging een „index van de wereld" op te stellen. Bij Shakespeare komen plaatsen voor die eveneens tot deze categorie zouden behoren. Alexander Puschkin besteedt in Eugen Onegin een heel hoofdstuk bijna uitsluitend aan folkloristische beschrijvingen. Dat is absoluut niet altijd af te keuren: ook de „lijsten" hebben soms hun literaire waarde — maar als dat voor de literatuur geldt, dan gaat het ook op voor de geschiedschrijving.
Als een historicus literatuur schrijft, van welke literaire vormen bedient hij zich dan? Heden ten dage schrijven de historici proza. Maar er was een tijd — natuurlijk lang geleden — waarin een groot deel van de historische kennis in verzen werd meegedeeld. Toentertijd waren geschiedschrijving en dichtkunst nog niet gescheiden: de feiten om der feiten wille interesseerden niemand, feiten en fantasie vermengden zich en vonden hun neerslag in sage, epos en legende. Tegenwoordig voelen de historici zich er practisch nooit toe gedrongen gezangen aan te heffen,

en wanneer ze het zouden doen, zou vermoedelijk niemand daardoor buitengewoon in vervoering raken.

„Breng Herodotus in verzen over."

Vaak wenden de dichters zich natuurlijk ook tot de geschiedenis en trachten zij historische gebeurtenissen te schilderen. Men denke aan de tragedies van Shakespeare, aan Tennyson's Charge of the light Brigade, of aan Longfellow's Paul Rever's Ride. Maar men ontdekt al gauw dat het hier wel poëzie, maar niet geschiedschrijving betreft. Omgekeerd is het ongetwijfeld evenzo; reeds Aristoteles heeft dit zeer juist ingezien. „Breng Herodotus in verzen over," zei hij, „en hij blijft een geschiedschrijver — geen dichter."
De historicus die zijn stof literair vormt schrijft dus proza, en mij dunkt dat hij, wat deze ambachtelijke kant betreft, helemaal niet zo ver afstaat van zijn literaire collega's in engere betekenis. Op sommige plaatsen heeft hij b.v. te maken met eigen stof, waaraan hij een directe uitdrukking moet verlenen: door gedachten en overpeinzingen, de subtiele analyse. Men denke slechts aan Gibbon's grootse beschouwingen, aan Macauley of Trevelyan.
Dan heeft hij zich bezig te houden met het probleem van de sfeer. Hier moet de historicus zeer zorgvuldig zijn. Hij was er niet bij, hij zag het schouwspel niet met eigen ogen, en als hij dat deed is hij, strikt genomen, geen historicus meer, dan is hij een schrijver van memoires, wat iets anders is. Maar hier kan de historicus, precies als de romanschrijver, geholpen worden door de scherpheid van zijn observatie. Misschien ligt het toneel in een landschap dat hij eens heeft leren kennen, misschien is zijn fantasie groot genoeg om de leemten aan te vullen, die zijn indruk scheiden van de voorbije tijd en de andere omstandigheden. Men neme deze plaats uit het werk van Francis Parkman: „Meer dan acht maanden waren voorbijgegaan sinds de katastrofe van St. Jozef. De winter was voorbij, en het meest vreugdeloze jaargetijde, de ruwe voorloper van de lente, was gekomen. De bossen om St. Marie waren grauw en kaal, en plekken modderige, half ontdooide aarde, waarop nog de opgezwollen halmen van de laatste oogst stonden, doken op tussen de smeltende sneeuw van de velden."
Was deze schildering van de sfeer toelaatbaar in een wetenschappelijk werk? Zonder twijfel. Want Parkman kende uit lange ervaring en waarneming het langzame, deprimerende wegsmelten van de winter in Nieuw-Engeland. Daarvoor had hij geen documenten nodig.
Wat de derde mogelijkheid van literair proza betreft waarover de geschiedschrijver beschikken kan, het directe verhalen van de gebeurtenissen is de taak van de historicus moeilijker. Hij kan natuurlijk de gebeurtenissen vertellen voor zover de documenten die onthullen. Hij kan, als hij zijn onderwep goed kent en dit uit literair oogpunt ook iets oplevert, aan zijn verhaal ook de kontinuïteit, de spanning en het gelijkmatige voortgaan geven die wij in romans vinden. Maar het materiaal moet er naar zijn. De geschiedschrijver mag het niet ondergeschikt maken aan het doel van zijn verhaal, hij mag het niet uitrekken of opsieren. Hij mag het in geen geval aanvullen.
Het geheim van goed verhalend proza ligt misschien wel in de vermen-

ging van volledigheid en vereenvoudiging. Alle elementen voor een volledig beeld moeten er aanwezig zijn; wat overbodig, te omstandig en bijzaak blijkt te zijn, wordt dan vaardig weggelaten. De historicus moet zich intussen in zijn verhaal beperken tot de elementen die zijn bronnenmateriaal hem levert, en hij mag ook niet vereenvoudigen, behalve waar de bronnen het voor hem doen — wat maar al te vaak gebeurt.
Vóór alles is het hem zelden toegestaan met een goed geweten directe rede en dialoog te gebruiken. Wat mensen werkelijk gesproken hebben — niet wat hun in de mond gelegd of vagelijk toegeschreven werd — vindt de historicus slechts zelden zó betrouwbaar en ondubbelzinnig overgeleverd, dat hij het zonder meer gebruiken kan bij zijn uitbeelding, en àls dit het geval is, komt het de vergroting van de literaire kwaliteiten van zijn verhaal zelden zozeer ten goede als de dialoog die door de genius van de dichter uitgevonden wordt. Wie eens de gelegenheid had zich door de woestijn van bronnenmateriaal heen te werken om de feitelijke bewoordingen van treffende uitspraken van beroemde mensen bij belangrijke aangelegenheden uit te zoeken, zal weten, hoe weinig de feiten in de regel overeenstemmen met de legende, hoezeer de meeste vertellers hun fantasie ingespannen hebben om de kwellende en ergerlijke onvolledigheid van de historische overlevering aan te vullen.

Grenzen van het geoorloofde.

De historicus wordt voortdurend in de verleiding gebracht uit de kale wereld van datgene wat exact overgeleverd is over te stappen in de opwindender en kleuriger wereld van datgene wat zou hebben kunnen zijn en misschien ook eens geweest is. Mag hij dat? Ik meen: soms wel, als het om bijkomstige dingen gaat en de waarschijnlijkheid groot is.
In dit verband moet ik zelf een bekentenis afleggen. Op de laatste bladzijde van het tweede deel van mijn werk over de vroege Sowjet-Amerikaanse betrekkingen, waaraan ik momenteel werk, beschreef ik de afreis van de laatste half-officiële Amerikaanse vertegenwoordiger uit het Sowjetgebied in 1918. De Amerikaan en zijn begeleider zaten bij die gelegenheid enige tijd midden op de spoorbrug over de grensrivier naar Finland. Over deze situatie schreef ik:
„Anderhalf uur lang zaten Wardwell en Davidson verloren op de dwarsliggers van de kleine brug, waarvan men de rails verwijderd had, die zich spande tussen de beide door haat en twist verscheurde werelden van voelen en denken die niemand meer bijeen kon houden. Naar dit ogenblik hadden zij in al de weken van het gevaar, van de afmattende spanning en de voortdurende zorg verlangd en nu, nu het er was, was het als de dood. De hemel was van lood; een koude wind blies uit het noordwesten. Het houten wachthuisje aan de Finse zijde was verlaten. Aan de overkant aan de Sowjetzijde tekende de silhouet van een soldaat van het Rode leger, met het geweer omgehangen en de kraag van zijn lange jas hoog opgeslagen tegen de wind, zich af tegen de laag voortjagende wolken. De kleine rivier, snel naar de Finse zeeboezem stromend, bruiste om de houten pijlers en droeg zijn kolken vlug en zwijgend naar de verre moerassen van de monding. Op de Sowjet-oever knabbelde een geit, vastgebonden aan een pin, aan de verwelkte bladeren van de struiken, geduldig, niet beroerd door alle verwoesting en alle tragiek."

Nooit zonder geit.

Wanneer U mij vraagt naar een bewijs voor die geit, dan moet ik bekennen: ik kan niet bewijzen dat ze daar was. Maar ik zag in Rusland nooit een dergelijk tafereel zonder geit. Ik reisde bovendien — tegen het eind van de tweede wereldoorlog — in hetzelfde jaargetijde en onder gelijke omstandigheden door dezelfde streek en zag een geit. Toen ik over haar schreef, was ik bij de laatste van 1000 bladzijden over het tere onderwerp van de Sowjet-Amerikaanse betrekkingen aangeland — misschien had de inspannende academische afzondering van drie jaar mij bijzonder ontvankelijk gemaakt voor dit korte poëtische uitstapje. In ieder geval koester ik geen berouw!
Maar hier ligt de grens, die de historicus niet mag overschrijden. Dat hij weerstand biedt aan de verleiding om verder te gaan is juist de eigenschap, die hem het duidelijkst en het meest principieel onderscheidt van zijn literaire collega's. Het is het kenmerk van zijn ambacht en de waarborg voor zijn ernst, dat hij zich onderwerpt aan een reeks van regels, die veel strenger en klemmender zijn dan die waardoor de dichter en de romanschrijver geleid worden. Hij kan de losse delen van zijn puzzle niet zelf bedenken; hij moet hem samenstellen uit de deeltjes, die hij overal in het rond verstrooid vindt. En dat niet alleen: hij kan ze ook niet naar eigen believen ordenen. Ze zijn voor hem al voorgeordend, en wel chronologisch, door de strengste gebieder der geschiedschrijving: de met documenten gestaafde datum. Voor deze autoriteit moet hij zich in absolute gehoorzaamheid buigen, anders is hij geen historicus.
Vóór alles lukt het hem nooit uit de enorme hoeveelheid van zijn ruwe materiaal heel nauwkeurig begin en einde van zijn geschiedenis af te bakenen om aan de vormeloze massa beter omvang en vorm te kunnen geven. Hij kan alleen op een of ander punt naar beneden duiken in de eindeloze, zich voortdurend in beweging bevindende stroom der geschiedenis, en hem op een ander willekeurig punt weer verlaten. De keuze van deze punten is steeds willekeurig, en ieder werk der geschiedschrijving lijdt tot op zekere hoogte aan deze willekeur. Het begint nooit vroeg genoeg en eindigt nooit laat genoeg om werkelijk volledig en afdoende te zijn.

Twee gebieden der werkelijkheid.

De vormen van het drama zijn daarom minder geschikt voor de geschiedschrijver. Zijn kunst — als het een kunst is — is van epische, niet dramatische aard. Hij kan alleen hier en daar het licht van zijn uitbeelding laten vallen op een heel kleine scène van het eindeloze bedrijf, waarin de geschiedenis voorbijtrekt, maar hij kan niet hopen begin of einde te ontdekken en zichtbaar te maken.
Deze spelregels brengen ons tot het diepste verschil tussen de geschiedschrijver en de dichter. Het zijn de verschillende gebieden der werkelijkheid, waarmee beiden te maken hebben. Het zijn de diepere stromingen in het leven van de mens, waarover de dichter mag spreken en in zijn grote momenten ook spreekt: van de ziel van de mens in tegenstelling tot datgene, wat Freud de persoonlijkheid heeft genoemd. Juist hierin bestaan de kunst en het privilege van de dichter: de mens te ontbloten van de

uiterlijke façade van zijn persoonlijkheid, hem in al zijn morele naaktheid en verlorenheid te tonen, de geheime wereld van zijn instincten, van zijn liefde, van zijn angsten en van zijn emoties open te leggen, waarin hij eenzaam moet wonen in het onbehagelijke gezelschap van zijn demonen en zijn schutsengelen.
Dat alles blijft voor de historicus meestal gesloten. Het materiaal waarop hij aangewezen is werpt zelden licht op deze diepere gebeurtenissen, het is slechts zelden geschikt om ze weer te geven. Het dichtst benadert hij ze wanneer hij zuivere biografie schrijft — inderdaad is de biografie met haar accent op de daden van het individu in tegenstelling tot de daden van de massa het punt, waar literatuur en geschiedschrijving elkaar het dichtst naderen. Het is overigens hoogst veelzeggend voor de verhouding tussen geschiedschrijving en literatuur, dat biografie meestal nog geschiedschrijving is, terwijl autobiografie in de regel literatuur is. In het algemeen is het echter de „uiterlijke" persoonlijkheid waarmee de historieschrijver zich heeft bezig te houden.
Moet men dat betreuren? Verlaagt het de rang van de geschiedschrijving als kunst, dat het zo is? In zijn verhandeling over Tolstoi's opvatting van de geschiedenis citeert Isaiah Berlin — als een zekere parallel — Virginia Woolf's verwijt jegens de grote profeten van haar generatie: Shaw, Wells en Arnold Hennet. Zij zag in hen „. . . blinde materialisten, die niet begrijpen waaruit het leven werkelijk bestaat, die uiterlijke bijkomstigheden, onbelangrijke aspecten die buiten de ziel van het individu liggen — wat men de sociale, economische en politieke werkelijkheden noemt — verwisselen met datgene wat alleen waar en werkelijk is: de ervaring van het individuele, de relaties van de mensen onderling, kleur, geur, smaak, klanken en bewegingen, de talloze variëteiten van de jalouzie, de haat, de hartstochten, de zeldzame flitsen van het inzicht, de wisselende ogenblikken, de dagelijkse, nooit aflatende opeenvolging van verborgen indrukken, die alles uitmaken wat bestaat — die alleen werkelijkheid zijn."
De historicus moet bescheiden de waarheid erkennen die in deze woorden ligt. Ik geloof dat slechts weinigen van ons zullen loochenen, dat het gebied der werkelijkheid waarmee de romanschrijver zich bezig mag houden, het diepste, subtielste en ook belangrijkste is. Er zijn er onder ons die trachten geschiedens als literatuur te schrijven zeker slechts weinigen, die niet somtijds verlangend door het gordijn in die geheimzinniger en gevaarlijker wereld gluren, waarin de anderen mogen werken en scheppen. Soms gebeurt het ook wel, dat de historicus in zijn stoffige documenten sporen vindt die hem fragmentarisch laten zien wat er in die andere wereld gebeurt. Dat zijn opwindende ontdekkingen, en zijn verlangen ze mee te delen is dan sterk. Maar het zijn juist deze momenten waarin hij het meest op zijn hoede moet zijn en zichzelf bij de teugels moet houden. Als de documenten hem iets van de verborgen geschiedenis vertellen, mag hij ze rustig laten vertellen — ze doen het maar zelden. In geen geval mag hij er achter aanjagen.

Onontbeerlijk verslag.

Desalniettemin zal de geschiedschrijver niet de mening delen, dat het gebied der werkelijkheid waartoe hij beperkt is helemaal zonder belang

en betekenis is. Wat hij schrijft is in psychologisch opzicht niet volledig, maar het benadert datgene wat werkelijk gebeurde — als hij een goed historicus is — zozeer als menselijke ijver en menselijke nauwgezetheid maar vermogen. En dat te weten is belangrijk voor de mens. Het verslag van de historicus — het registreren van datgene wat werkelijk gebeurde, wat bekend is, in tegenstelling tot datgene wat vermoed, gedacht, gevoeld werd — is voor het begrip van de positie van de mens essentieel en onontbeerlijk. Zelfs de dichter ontleent daaraan een groot deel van zijn inzicht. Aan het werk van de geschiedschrijver mogen dan al de betovering en het opwindende fluïdum ontbreken, die de grote roman zo boeiend maken, maar de grootste geestelijke inspanning, echtheid en eerlijkheid zijn daaraan toch niet verspild. Wat in dit stille, gedisciplineerde rijk geschapen wordt, kan, als dit met oprechtheid, inzicht en toewijding gebeurt, een waarde bezitten, die niet ten achter staat bij de waarde der andere vormen van het schrijven.

Het doel: onthulling van de waarheid.

Want zozeer als geschiedschrijving en literatuur gescheiden zijn op het terrein der werkelijkheid, waarmee beide zich bezig houden, zo levendig verenigen zij zich in hun belangrijkste streven en doel: de onthulling van de waarheid. Dit is de taak zowel van de literatuur als van de geschiedschrijving. Deze constatering is ook niet in tegenspraak met de omstandigheid, dat in de werken der zuivere letterkunde soms dingen meegedeeld worden die misschien nooit gebeurd zijn.
Laat mij nog een voorbeeld kiezen uit mijn eigen ervaring. Bij mijn poging Rusland af te schilderen in de tijd van de burgeroorlog tussen 1918 en 1920 heb ik persoonlijk ondervonden, hoeveel moeite het kost het weefsel der gebeurtenissen zo waar en betrouwbaar mogelijk na te tekenen, de dingen zó weer te geven als ze werkelijk waren — iets wat vooral moeilijk is doordat men staat tegenover de eigen vooroordelen en de aangeboren neiging van iedere historicus ergens een rode draad of een lering in de gebeurtenissen te ontdekken. Toen ik echter Pasternak's Dr. Ziwago las, dat in dezelfde tijd speelt, werd het mij duidelijk, dat zijn moeite en inspanning om in zijn weergave zo waar en conscientieus mogelijk te blijven vermoedelijk niet minder geweest zijn, hoewel het hier ging om een roman, om een werk der fantasie — conscientieus tegenover de tijd, conscientieus tegenover de mensen die hem bevolkten.
Als historicus had ik mij beziggehouden met datgene wat de mensen onder het algemener aspect van hun politieke en sociale verhoudingen onder elkaar in deze tijd wedervaren was — voor zover de documenten dit onhulden. Pasternak was het er om te doen geweest, met de gevoeligheid en intuïtie van de dichter en gevoed door eigen herinnering, te schilderen, hoe ieder als individu op die gebeurtenissen zou hebben gereageerd, wat in zijn diepste innerlijk zou kunnen hebben plaatsgehad en zeker ook héé́ft plaatsgehad. Zijn bijdrage is onevenredig veel groter en belangrijker dan de mijne, maar ik heb daarom niet het gevoel, dat mijn arbeid nutteloos geweest is. In deze wijngaard is plaats voor vele arbeiders, en als hun gemeenschappelijke toewijding de waarheid betreft, zullen zij elkaar aanvullen. De dichter heeft de historicus nodig om van hem steeds weer te ervaren, wat in deze wereld gebeurde en mogelijk is.

De historicus heeft de dichter nodig om steeds opnieuw herinnerd te worden aan die verborgen, innerlijke wereld van zijn helden, die hij zo gemakkelijk vergeet, om hem steeds voor ogen te houden, dat hij met levende mensen te doen heeft, met fenomenen welker eigenlijke wortels van individuele aard zijn, met impulsen die in de grond der zaak slechts reflexen zijn van de wonderen, de anarchieën, de tederheden en de gewelddadigheden van de menselijke ziel.
De communisten erkennen onvrijwillig deze tweeling-broederschap van geschiedschrijving en literatuur, wanneer zij zowel de Westerse historici als de Westerse schrijvers beschuldigen van objectiviteit. Naar men weet ontkennen zij met een soort van vertwijfelde heftigheid dat er zo iets als objectiviteit bestaan; zij beschouwen iedere poging daartoe als huichelarij en trachten hun eigen historici en schrijvers te dwingen tot een onbarmhartige ideologische partijdigheid.
Hoezeer vergissen zij zich daarin! Natuurlijk bestaat er geen absolute objectiviteit. Natuurlijk weerspiegelt iedere historische verhandeling ook de wereld van geest en gevoel van de auteur, iets van de tijd en de laag der maatschappij waartoe hij behoort, soms zelfs iets van een bepaald hoofdstuk van zijn leven. Ieder werk der geschiedschrijving is minstens even veelzeggend voor de tijd waarin het ontstaan is als voor de tijd waarover het handelt. Dat zal steeds zo zijn, en niets is dwazer dan het streven van een historicus om te verbergen dat iets van hemzelf is doorgedrongen in het werk dat hij schreef.

Verbonden in het wonder der taal.

Maar juist omdat volkomen objectiviteit niet te bereiken is, is het streven ernaar belangrijker. Het komt er niet op aan dat de schrijver het ideaal van een volkomen objectiviteit verwezenlijkt. Waar het op aankomt is zijn nooit aflatend streven, de werkelijkheid te doorgronden en te verstaan en deze inzichten door te zetten tegenover de armzaliger en minder edele vormen der subjectiviteit. Waar het op aankomt is zijn nooit verslappende inspanning om boven de enge geestelijke en esthetische grenzen van zijn Ik uit te komen, de kleine duivel van het egoïsme te overwinnen, die met zijn hebzucht, zijn lafheid en zijn kleinzieligheid zo volhardend en hardnekkig op de schouder van de schrijver zit en hem minder achtbare voorstellen in het oor fluistert.
Er blijft ons dus slechts over verder te gaan op onze verwante, zij het ook niet gelijke wegen: de dichter en de romanschrijver in de benijdenswaardige sfeer van de innerlijke wereld der mensen, de historicus op het eentoniger vlak van onze terra firma, die bedekt is met het puin der voorbije generaties. Voor beiden van ons is er plaats en werk, en soms zullen wij elkaar zelfs aanvullen en verrijken. En steeds zullen wij verbonden zijn door het geheim van de taal, door dit wonder, dat ons gemeenschappelijk gegeven is en dat ons de instrumenten levert voor onze arbeid, — en verbonden zijn door de machtige aantrekkingskracht van ons gemeenschappelijk doel: de waarheid, die wij nooit volkomen zullen bereiken, maar waarnaar te streven de zin en de vervulling van onze arbeid is.

KATHOLICISME, VERDRAAGZAAMHEID EN DE VERKIEZING VAN KENNEDY *)

De Rooms-Katholieke opvattingen over verdraagzaamheid vormen een veel bediscussieerd probleem. Dit geldt uiteraard voor gesprekken tussen katholieken en niet-katholieken, maar het gaat eveneens op, (zij het in afnemende mate) voor die tussen katholieken onderling. Het debat onder katholieken loopt over de vraag of verdraagzaam tegenover andersdenkenden een kwestie van opportuniteit is („het hangt van de omstandigheden af") of een kwestie van principe („de verdraagzaamheid is in zichzelf iets goeds en we moeten haar steeds nastreven").

De vroeger in R.K.-kring heersende opvatting was die van de zogenaamde „these en hypothese". Heel in het kort laat zich die als volgt samenvatten: De R.K.-kerk is de enige ware Kerk. De dwaling heeft geen rechten. De ideale toestand is dat allen het R.K. geloof aanhangen en dat de staat de R.K.-kerk steunt (these). In godsdienstig gemengde landen mag men als katholiek echter de dwaling toelaten om groter kwaad (onrust, afkeer van de R.K.-kerk enz.) te vermijden (hypothese).
Tegenover deze bekrompen opvatting heeft zich binnen de R.K. Kerk echter geleidelijk een geheel andere ontwikkeld. Deze houdt het oog niet gericht op de DWALINGEN, maar op de DWALENDEN en stelt op de voorgrond, dat elk mens slechts in vrijheid tot de waarheid kan komen. De waardigheid van de menselijke persoon eist dat we iedereen het recht toekennen vrij zijn eigen overtuiging te bezitten en te belijden en er vervolgens naar te handelen en te leven. In deze opvatting mag de staat aan geen enkele godsdienstige of levensbeschouwelijke groep, ook niet aan de „enige ware Kerk" een voorkeurspositie geven. De staat moet alle burgers gelijk behandelen en alle groeperingen in beginsel gelijke rechten toekennen.
Deze tweede opvatting wint steeds meer veld onder de katholieken en is thans, over de gehele wereld gezien, de sterkste. Een protestant, dr. Carillo de Albornoz, schreef in een geschrift, uitgegeven door de Wereldraad der Kerken het volgende [1]): De Katholieke literatuur over deze nieuwe tendens is zo omvangrijk geworden en van zulk een kwaliteit, dat het een „understatement" zou zijn te beweren, dat, tegen één boek of artikel ten gunste der traditionele leer, er tien gepubliceerd zijn die algemene religieuze vrijheid als „these" verdedigen... Wij menen dat het evident is dat vele katholieke theologen een nieuwe theorie verdedigen ten gunste van volledige religieuze vrijheid in beginsel. Deze theorie is geenszins verboden, doch wordt integendeel ondersteund door zeer belangrijke leden der katholieke hiërarchie. Ook is zij geen tactische variant op de oude doctrine om opportunistische redenen, doch een ander radicaal en doctrinair standpunt".

De Amerikaanse presidentsverkiezingen

De kwestie heeft een grote rol gespeeld bij de presidentsverkiezingen in Amerika, waar voor het eerst een katholiek als president is verkozen. Er was daar nog al wat actie in sommige protestantse kringen, die tegen het stemmen op een katholieke candidaat waarschuwden, omdat een katholieke president in bepaalde kwesties voor een conflict zou kunnen komen te staan tussen wat de Paus en de kerkelijke hiërarchie over een bepaald vraagstuk zouden verklaren en dat wat de president zou zien als het beste voor het land. In zo'n geval zou een katholieke president zijn geestelijke overheden moeten volgen. Een dominee, dr. Norman Vincent

---

* De Katholiek in de Partij van de Arbeid, 15e jrg. Nr. 1, jan. 1961.

[1]) Geciteerd in „Streven", oktober 1960, pag. 33.

Peale, bv. legde mede uit naam van 150 medestanders een publieke verklaring af, die aan genoemde vrees uiting gaf. Hoewel de beide kandidaten voor het presidentschap hadden afgesproken de godsdienstkwestie buiten de verkiezingsactie te houden, zag Kennedy zich meer dan eens gedwongen zich te verweren.
Vele invloedrijke protestantse leiders, o.w. Niebuhr gaven echter duidelijk te kennen niets van de actie tegen een katholieke president te moeten weten. Toen Kennedy in Houston een vergadering van protestante dominees toesprak werd hij met vragen bestormd. Vele aanwezige protestanten, aldus „The Reporter" van 13 oktober 1960, hadden zelfs het onbehaaglijke gevoel dat ze zelf mis waren met hun kruisverhoor van Kennedy. „Dat leek veel op inquisitie, iets waar wij toch altijd zo fel tegen zijn geweest."
De uitslag van de verkiezingen bewijst, dat niet veel protestanten op Nixon hebben gestemd vanwege het katholicisme van Kennedy. Waarschijnlijk hebben er méér katholieken om dezelfde redenen vóór Kenndy gestemd. Men moet rekening houden met het feit, dat de Katholieken naar verhouding sterk vertegenwoordigd zijn onder de lagere inkomensgroepen, die in het algemeen geneigd zijn hun vertrouwen te schenken aan de democratische partij, welke iets vooruitstrevender is dan de republikeinse en dit jaar was er geen populaire Eisenhower om stemmen van de democraten af te trekken). In ieder geval heeft zeker een grote minderheid onder de katholieken op Nixon gestemd, vooral de beter-gesitueerden deden dit. Men kan al met al de uitslag dezer verkiezingen als een bewijs beschouwen van de politieke rijpheid van het Amerikaanse volk, dat een goed onderscheid weet te maken tusen politieke en godsdienstige zaken.

Een stap vooruit?

Men kan zich de vraag stellen in hoeverre de Amerikaanse gebeurtenissen een gunstige invloed zullen uitoefenen op de verdere verbreiding van de gedachte der principiële verdraagzaamheid in katholieke kring. Ik ben geneigd aan te nemen, dat dit inderdaad het geval is.
In de eerste plaats door de uitlatingen van Kennedy zelf, die als eerste katholieke leider van een groot en godsdienstig gemengd volk zich duidelijk vóór de pincipiële verdraagzaamheid heeft uitgesproken. Tijdens de eerdergenoemde bijeenkomst in Houston verklaarde hij onder meer te geloven „in een Amerika, waar de scheiding tussen Kerk en Staat absoluut is, waar geen katholieke prelaat aan de president, mocht deze katholiek zijn, zou vertellen hoe te handelen en geen protestantse dominee aan zijn gelovigen op wie zij moeten stemmen, — waar geen kerk of kerkelijke school enige overheidssubsidie of politieke voorkeur verkrijgt, en waar niemand uit een openbaar ambt wordt gehouden omdat zijn godsdienst verschilt van de president die hem benoemt of van het volk dat hem kiest."
Voorts zeide hij, dat hij in elk vraagstuk, of dat nu echtscheiding, geboortebeperking, censuur, gokkerij of iets anders was, alleen zou beslissen in overeenstemming met wat zijn geweten hem zou aangeven dat het landsbelang eiste en zonder rekening te houden met eventuele bevelen of pressie van godsdienstige zijde.
Hij beloofde zijn invloed als president te zullen aanwenden om de godsdienstvrijheid in de gehele wereld te bevorderen. Op de vraag of hij zijn verklaring te voren door kerkelijke autoriteiten had laten goedkeuren antwoordde hij ontkennend en hij weigerde stappen te ondernemen om van het vaticaan een goedkeuring van zijn uitspraken te verkrijgen. Hij wees op de eigen verantwoordelijkheid van de Amerikaanse kardinalen, die een andere is dan die van een kandidaat voor het presidentschap. „Hoewel mijn verklaring alleen voor mijn persoonlijke rekening komt, zo vervolgde hij, twijfel ik er niet aan of de overweldigende meerderheid der Amerikaanse katholieken deelt mijn mening en ik veronderstel dat kardinaal Cushing (die aan het hoofd staat van het diocees van mijn woonplaats) het ook met mij eens is".
Een tweede reden om een gunstige invloed van de Amerikaanse gebeurtenissen te verwachten is, dat men van officiëel-kerkelijke zijde in Amerika de algemene strekking van Kennedy's uitspraken niet heeft aangevochten doch eerder ondersteund. Een vooraanstaand theoloog als de jezuïet pater Weigel werd door Time (van 10 oktober) aangehaald om te bewijzen dat wat Kennedy verklaar-

de niet een afwijking der kerkelijke leer, maar goede katholieke theologie was. Reeds in 1948 hadden de gezamelijke Amerikaanse bisschoppen zich trouwens duidelijk in het openbaar uitgesproken ten gunste van de scheiding van kerk en staat, zoals die in de Amerikaanse Grondwet is verankerd.
Toen tijdens de verkiezingscampagne de R.K. bisschoppen van Porto Rico een geheel andere houding aannamen en op straffe van doodzonde en op gevaar van excommunicatie verboden te stemmen voor de herverkiezing tot gouverneur van Marin, was de commentaar van Amerikaanse geestelijke zijde lang niet mals. Kardinaal Spellman ontkende dat het zonde zou zijn het gebod van de bisschoppen van Porto Rico te overtreden. Kardinaal Cushing verklaarde: het is totaal „uit de pas" voor een kerkelijke autoriteit hier om de politieke keuze der burgers voor te schrijven".
Ook het tijdschrift der Amerikaanse jezuïeten „America" leverde scherpe kritiek op de Portoricaanse kerkelijke beslissing. „Katholieken in de Verenigde Staten kunnen zich slechts verwonderen over de aard van een situatie die kerkelijke leiders ertoe brengt een weg in te slaan zo vatbaar voor verkeerde uitleg, om niet te spreken van kinderachtigheid."

Kerkelijke uitspraak gewenst

Hoe juist ook de houding van de Amerikaanse katholieken in het vraagstuk van de verdraagzaamheid moge zijn, toch is het gewenst dat de meest gezaghebbende kerkelijke zijde binnen afzienbare tijd komt met een duidelijke verklaring — vooral vele niet-katholieken vroegen hierom — ten gunste der principiële verdraagzaamheid. Al moge bij velen van hen deze vraag opkomen doordat men — in katholieke ogen — overdreven betekenis hecht aan pauselijke uitspraken, de vraag is, dunkt mij, alleszins redelijk gezien het katholieke verleden (en het heden van landen als Porto Rico).
Als katholieken weten wij, dat niet alleen pauselijke uitspraken, doch ook het „algemeen gevoelen van de kerk" bepalend is voor de uitleg der katholieke geloofs- en zedeleer. Hoezeer wij er ons ook over verheugen, dat de leer van de „principiële verdraagzaamheid" steeds algemener aanhang wint onder de katholieken, wij sluiten ons toch gaarne aan bij de uitspraak van Kardinaal Lercaro (Bologna), dat een afdoende uitwerking van een theologie der principiële verdraagzaamheid een van de belangrijkste taken is der R.K. theologen van onze tijd.

VAN LIER

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Het was te voorzien dat Sir John Lomax' pessimistische kijk op de ontwikkeling van het mensdom, zoals hij deze beschreef in het oktobernummer van „The Twentieth Century" onder de titel „Why we like war", niet onweersproken zou blijven. In het decembernummer van dit tijdschrift heeft Geoffrey Gorer de handschoen opgenomen.

Hij opent zijn tegenaanval met de constatering dat het artikel van Sir John eigenlijk in twee helften uiteenvalt. Het gedeelte dat de geschiedenis van Europa in de laatste zestig jaar behandelt is wel verklaarbaar, maar het voorgaande deel dat de gehele ontwikkelingsgeschiedenis van de homo sapiens omvat is niet in overeenstemming met de bevindingen van de anthropologie, de psychologie en de electro-encephalografie waarvan hij de feitelijke uitkomsten en theorieën eenvoudig heeft misbruikt. Gorer, zelf anthropoloog, verwerpt Lomax' beweringen over de verhouding van de hersens en het centrale zenuwstelsel als geheel onaanvaardbaar. Sir John verwart agressiviteit — een individuele houding — met oorlog, een sociale actie. Daar bestaat natuurlijk wel een relatie tussen deze twee maar zij is altijd subtiel en afwisselend geweest. In feite is agressiviteit bij dieren meestal slechts merkbaar tegenover sexuele rivalen in de paartijd en bij de verdediging van het eigen terrein. Er is geen bewijs dat de vroegere mens agressief was, buiten de minimum noodzaak om in het leven te blijven. Het geloof in de bloeddorstige, kannibalistische, knotszwaaiende grotbewoners is een lelijke fantasie uit het Victoriaanse tijdperk. Er zit blijkbaar iets aangenaams in, psychologisch gezien om aan de mensen die het verst van je afstaan eigenschappen toe te schrijven die je zelf het meest verafschuwt en in het Victoriaanse tijdperk werd de holenmens op dezelfde wijze beschouwd als tegenwoordig Joden en Negers door hen die in de suprematie van het blanke ras geloven. De zorg voor de kinderen, lang nadat zij volwassen zijn, het patriarchisme is een typische trek die reeds de primitieve mens van het dier onderscheidt. Waarschijnlijk was hij in de vroegste tijden monogaan omdat in een zo vijandige omgeving het moeilijk genoeg was om voor één vrouw en de van haar en hem afhankelijke kinderen zorg te dragen. Het is mogelijk dat de pre-historische mannen zo nu en dan in een strijd gewikkeld werden om een levensgezellin of om een jachtterrein te verdedigen dan wel een plaats waar zij voedsel verzameld hadden. Maar oorlog in de vorm van een gemeenschappelijke actie was toen nog niet uitgevonden. Met de uitvinding van landbouw en veeteelt verandert de status van de primitieve mens. Na honderd duizenden jaren van geïsoleerd bestaan, komt de laatste 20.000 jaar de maatschappijvorming in actie. Oorlogen ontstaan eerst wanneer zich staten gevormd hebben. De mensen als individuen verlangen niet naar oorlog. Geen enkel volk is ooit in zijn geheel geraadpleegd door zijn heersers of het in de oorlog zou willen gaan.

Sir John's pessimisme is in zoverre gerechtvaardigd dat wij nog steeds zijn ondergebracht in souvereine staten en dat wij nog steeds niet erin zijn geslaagd een andere methode uit te vinden om grote bevolkingsgroepen onder te brengen. Hoogstens trachten wij via continentale groeperingen van steeds groter omvang tot een nog in nevelen gehulde wereldregering te komen.

De laatste 2000 jaar hebben geen vernieuwingen meer plaats gevonden. Wel zijn er pogingen gedaan de invloed van de staat op de maatschappij te doorbreken zoals door de grote religies: Christendom en Islam. Ook het communisme zou de nationale staat willen opheffen, maar dit is nog sneller dan de oude godsdiensten een instrument van de staatkunde geworden.

Gorer toont zich ongerust over het feit dat in de laatste 300 jaar de sociale en de technische uitvindingen geen gelijke tred meer hebben gehouden. Eorme uitvindingen hebben uitsluitend een technologisch karakter, maar de sociale orde blijft „van God gegeven" of „door het natuurrecht" bepaald. De oneerbiedige mens is het verboden hieraan te tornen.

Gorer is het met Sir John Lomax eens dat eenmaal gedane uitvindingen — ook de waterstofbom — niet

meer teniet gedaan kunnen worden. Maar waarom zouden we het terrein der uitvindingen niet vergroten? Als geconcentreerd en georganiseerd pogen gepaard aan intelligentie zich zou wijden aan de oplossing van sociale problemen, zoals tot dusver met de technische problemen geschied, zouden er zeker oplossingen gevonden kunnen worden om de mensen-maatschappij te laten voortbestaan zonder de oorlog-veroorzakende souvereine staten.
Momenteel bevinden de sociale uitvindingen zich in het stadium waarin eens de alchemie zich bevond, waaruit zich toch de uiterst belangrijke en practische kennis van de scheikunde heeft ontwikkeld.
Het is laat — beangstigend laat. Nieuwe maatschappijvormen, die de souvereine staten vervangen, moeten gevonden worden. Maar waarom wanhopen? De mens is veel meer bouwer en uitvinder, dan vechter en vernieler. De oplossing van de huidige problemen ligt vrijwel zeker binnen zijn bereik, waarschijnlijk hoeft hij er maar naar te grijpen.

In de „Schweitzer Monatshefte" van januari 1961 schrijft Egon S. Zeithin over de „Soziologische Aspekte des Schicksals der Judenheit in der Gegenwart". Schrijver maakt een onderscheid tussen Jodendom — als geestelijk, cultureel en religieus begrip — en „Jodenheid", een moeilijk in het Nederlands te vertalen woord, waarmee schrijver doelt op de oorspronkelijk historische dragers van dit geestelijke fenomeen, in het bijzonder dus de individuele Joden of de Joden in hun totaliteit.
Sprak men van het „jodendom", dan bedoelde men daarmee de joodse religie en filosofie en sprak men van het „joodse volk" dan dacht men aan het lot van het volk Israel, zoals dat in de bijbel geschilderd werd. Men was gewoon de Joden als dragers van een historische fundatie in de antieke wereld te erkennen, maar men was — en is nu dikwijls nog — te zeer geneigd de Joden als volk van de huidige tijd daarachter geheel te vergeten. De sociologische problemen van de „Jodenheid" van tegenwoordig hebben noch in hun totaliteit noch in bijzondere delen tot op de dag van vandaag die behandeling, zelfs niet de opmerkzaamheid verkregen die hen toekomt. En dit — naar schrijvers mening — geheel ten onrechte.
De volken die zich in een stormachtig ontwikkelingsproces bevinden zijn meestentijds die volken die van koloniale afhankelijkheid tot nationale onafhankelijkheid gekomen zijn. Maar bij het Joodse volk is het ontwikkelingsproces veel gecompliceerder: men staat in de eerste plaats tegenover de verdelging van de Joodse nederzettingen in Midden- en Oost-Europa door de nazi's in de jaren 1933-1945 en anderzijds tegenover de door het Joodse volk veroverde nationale onafhankelijkheid van het nederzettingsgebied Palestina door de oprichting van de onafhankelijke staat Israël in 1948. Deze beide gebeurtenissen worden onvoldoende in getallen uitgedrukt, wanneer men weet dat 6 millioen Joden zijn omgekomen en 2 millioen zich in Israël gevestigd hebben. Zo noodzakelijk het is beide gebeurtenissen in de wereldhistorische samenhang te classeren, zo noodzakelijk is het tevens ze in verband te brengen met het lot van het Joodse volk in het heden en voor de toekomst.
Eeuwenlang hebben de Joden zich op geheel eigen wijze als minderheidsgroep in vele nationale staten gehandhaafd. In het eerste kwartaal van de 20e eeuw voltrekt zich een geheel andere wending. Van de 12,5 millioen Joden in 1910 waren ongeveer ¾ als minderheden in het Russische tsarenrijk en in het aansluitende gebied van Galicië en Roemenië gevestigd. In het bijzonder in Polen, de Baltische landen, Wit Rusland en de Oekraïne. De ethnische grenzen in deze gebieden waren niet duidelijk getrokken en zo vormden de Joden dan ook een ethnische minderheid tussen vele andere minderheden. Door de Russische revolutie en de vorming van een aantal nationale staten na 1918 komt hierin een grote verandering. De Joden worden meer en meer genoodzaakt hun eigen karakter op te geven althans ten achter te stellen bij de nationaliteit waar zij toe gaan behoren. Daarbij komt nog een andere factor: hun emigratie van het Oosten naar het Westen. In het Westen worden zij daar gewaardeerd waar zij in staat blijken zich geheel met het gastvolk te assimileren. Op straffe van ondergang kunnen zij zich in de hoog ontwikkelde commerciële en industriële staten van het Westen — met name ook in de

Ver. Staten van Amerika — slechts daar handhaven, waar zij zich vertonen als goede staatsburgers in het land hunner vestiging. Zij emanciperen dus, maar assimileren zich tegelijkertijd. Thans wonen niet minder dan 5¼ millioen Joden in de Ver. Staten. Maar ook de maatschappelijke, nationale en economische revolutie die zich in de Oostelijke staten tussen de beide wereldoorlogen voltrok, werkte verzwakkend op het Joodse volkswezen in die landen. Men leerde de landstaal in plaats van het jiddisch, men kleedde zich niet langer als Jood, men nam beroepen op, die de contacten met de niet-Joden versterkte. Het sterkst kwam dit tot uiting in de Sovjet-Unie, waar de industriële revolutie, de onteigening van de grond en alle soorten niet voor konsumptie geëigend privaatbezit een gehele omstelling van alle bevolkingsgroepen veroorzaakte.
In al deze gebieden verzwakte dus het Joodse volkswezen, „de Jodenheid", ten gunste van de nationale staten.
De liquidering van 6 millioen Joden door de nazi's, het grootste uitroeiingsproces, dat het Joodse volk ooit heeft doorgemaakt, betekende voor de „Jodenheid" in Europa de genadeslag.
Hiertegenover staat de vestiging van de staat Israël. Deze is niet alleen belangrijk omdat deze staat redding en asyl voor grote delen van de „Jodenheid" betekent, maar vooral ook door haar uitwerking op grote groepen van Joodse nederzettingen, in de richting van een intensivering van het saamhorigheidsgevoel en versterking van de Joodse volkskracht in het leven van de Joden over de gehele wereld.

De „Neue Zürcher Zeitung" van 11 juli 1960 wijdt een bespreking aan het boek van Hans Peter Alt „Das Problem der Todesstrafe". De vader van de auteur was gevangenispredikant in de laatste jaren van het Nazi-regime te München-Stadelheim en moest bij de plaats vindende massa-executies de terdoodveroordeelden op hun laatste weg terzijde staan. Hij liet zijn zoon aangrijpende aantekeningen als erfenis achter, die deze systematisch heeft uitgewerkt en als theologische dissertatie aan de Universiteit van Erlangen heeft voorgelegd.

De doodstraf moest afschrikwekkend zijn en was dat in de middeleeuwen bijvoorbeeld zeer duidelijk. Alt vraagt zich af of men van dit motief niet is teruggekomen nu men haar zo „humaan" mogelijk en achter gevangenismuren voltrekt. Is de dood wel het verschrikkelijkste wat een mens kan overkomen. Natuurlijk, bij het uitspreken van een doodsoordeel zal de veroordeelde een zekere doodsangst ondergaan. Maar, zo stelt Alt Sr. daar weer tegenover, in tijden van massa-executie, weten degenen, die zich tegen de staat verzet hebben wel van te voren wat hen boven het hoofd hing. De doodstraf schrikt de verzetsman niet af.
Het is niet voor bestrijding vatbaar dat de doodstraf de misdadiger gegarandeerd onschadelijk maakt. Maar door de doostraf alleen op deze zekerheidstheorie te funderen begaat men een misdaad tegen de waardigheid van de mens, wordt deze slechts als „schadelijk" beschouwt en op een lijn gesteld met het dier. De doodstraf biologisch opgevat als vernietiging van hen die het leven niet waard zijn is eveneens onhoudbaar. Er is ook nog het economische gezichtspunt — de doodstraf is goedkoper dan levenslange gevangenis. Dit is al evenmin een argument: de gevangene kan tot arbeid verplicht worden, waarmee zijn onderhoudskosten betaald worden.
Op de historie kunnen zich zowel voor- als tegenstanders van de doodstraf beroepen. Eerst in de 18e eeuw (1767) kwam Beccarias met zijn geschrift tegen de doodstraf ten tonele. Het gevolg was echter dat thans in de meeste Europese staten de doodstraf afgeschaft is. De kerkvaders van de 2e en 3e eeuw verzetten zich ertegen. Onder de druk der keizers hield de algemene staatskerk haar later weer voor gerechtvaardigd. Door het vergeldingsmotief: in hoeverre kan een daad de dader als schuld worden aangerekend. Hier duikt het gehele probleem van de wilsvrijheid op. Er zijn katholieke theologen die de doodstraf voorstaan omdat de delinquent dan in staat gesteld wordt tot zich zelve in te keren en in de eeuwigheid zedelijk gelouterd wordt. Hiertegenover stellen zich protestanten en humanisten op het standpunt dat de ware verbetering tijd nodig heeft om te rijpen.
De rechtsfilosofie brengt ons op dit punt niet verder. Men moet dieper

graven en komt dan terecht bij de verschillende levensbeschouwingen. Het Oude Testament kent de doodstraf als bloedwraak. Moeten we de doodstraf alleen aanvaarden omdat zij „bijbels" is? Jezus heeft zich nooit rechtstreeks over de doodstraf geuit, ofschoon hij de steniging van de overspelige vrouw verhinderde. De Apostelen spreken over „het zwaard der Overheid". Men kan echter niet volstaan met bijbelcitaten, men moet het probleem ruimer zien vanuit een allesomvattende Christelijke ethiek. Hier zijn twee stromingen; Karl Barth meent dat de vergiffenis vóór de vergelding komt. De Erlanger theologen Althaus en Künneth zien staat en strafrecht onder het aspect Gods, die de zondaar straft. De schrijver sluit zich niet bij een dezer groepen aan, maar onderzoekt het probleem zelfstandig, waarbij hij dikwijls de geschriften van Luther citeert. In de kern komt zijn betoog hierop neer:
Het Christelijke staatsbegrip verwerpt zowel de vergoddelijking van de staat als de subjectieve onthouding aan staatsdeelname. Er moet in het wereldlijke leven een zekere rechtschapenheid bestaan. Maar de staat mag niet de zonde bestraffen, hij mag slechts de inbreuk op de openbare orde bestraffen. Hij moet daarbij wereldlijke, „politieke" regelen volgen. Daar de staatsmacht van God de opdracht heeft de levensverstorende chaos te bestrijden, moet hij ook de middelen van de „noodweer" bezitten, waaronder in principe ook de doodstraf valt. Maar hij mag naar dit middel slechts in uiterste nood grijpen. De doodstraf is slechts in een grenssituatie geoorloofd. Hoogstens in geval van oorlog (landsverraad, spionage) of revolutie kan de staat van dit wapen gebruik maken. Maar men kan dan weer de vraag stellen welke de legitieme overheid is, die het recht op deze straf bezit. Praktisch laat zich voor de West-Europese staten geen enkele noodsituatie denken die de doodstraf rechtvaardigt. Zo is — volgens H. P. Alt — het niet-aanwenden van de doodstraf naar Christelijk-ethisch standpunt geboden.
De afschaffing van de doodstraf is in eerste instantie een existentie-vraag. Vindt men in Gods geborgenheid de ruimte om te leven, dan kan men bereid zijn de naaste levensruimte toe te kennen, ook wanneer hij ons bedreigt. Afschaffing van de doodstraf is slechts mogelijk — aldus de auteur — als de mens de anderen meer liefheeft dan zich zelf.

W.

PERSONALIA

M. HOOGESTEGER, geb. 1896; is leraar in de Engelse taal en letterkunde geweest in Rotterdam, Batavia en Gorinchem.

MERIJN TRIP (pseud.), geboren 1907, studeerde Nederlands, speelde mee in het studententoneel, schreef later enkele stukken en enige novellen, maar hield deze totnutoe in portefeuille.